

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Оксана ХЕТАГУРОВА

Редакция

Зам. гл.редактора – Ахсар КОДЗАТИ

Поэзия, драматургия – Марат ДЖУСОЕВ

Редакционный совет

Камал ХОДОВ, Гастан АГНАЕВ, Руслан БЗАРОВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Станислав КАДЗАЕВ, Анатолий
КУСПАЕВ, Анжела КУДЗОЕВА, Клавдия ДЖУСОЕВА

Владикавказ, 2019

MAX

4

2019

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЕТÆГКАТЫ Оксанæ

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг – ХЪОДЗАТЫ Аехсар

Поэзи, драматурги – ДЖУСОЙТЫ Марат

Редакцион совет

ХОДЫ Камал, АГЪНАТЫ Гæстæн, БЗАРТЫ Руслан,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ
Анатоли, КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ, ДЖУСОЙТЫ Клавæ.

Дзæуджыхъæу, 2019

НОМЫРЫ ИС:

Редакторы ныхас 5

БОГАЗТЫ УМАР: 100 АЗЫ

БОГАЗТЫ Умар. Даргъ бон. Радзырд 8

ЦÆРУКЪАТЫ ВЛАДИМИР: 90 АЗЫ

ЦÆРУКЪАТЫ Владимир. Мысинæгтæ 17

БРЫТЪИАТЫ Аслæнбег. Ирон фарн цуды. Æмдзæвгæтæ 29

ДЖИМИТЫ Кларæ. Иунæг чызг. Уацау. Кæрон 33

*БИАЗЫРТЫ Кромвел. Зонгæ гитарæйы зæрдæрухс.
Æмдзæвгæтæ* 58

ФИДАРАТЫ РУСЛАН: 60 АЗЫ

ФИДАРАТЫ Руслан. Сагъæс уды хъары. Æмдзæвгæтæ 64

РОХ ХÆЗНАТÆ

ДЗАССОХТЫ Васо. Дыууæ радзырды 71

УОЛТ УИТМЕН: 200 АЗЫ

*Уолт УИТМЕН. Æмдзæвгæтæ, хъуыдытæ æмæ æндæр
æрмæг* 89

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ 97

ИНТЕРВЬЮ

*ХЕТАГКАТЫ Оксанæ. «Цæмæй райхъуыса зæрдæйы
мелоди æмæ азæла гæххæттыл»* 113

ÆРЫГÆТТЫ СФÆЛДЫСТАД

БАСИТЫ Зæлинæ. Æмдзæвгæтæ 116

ПУБЛИЦИСТИКÆ

*Рашад Умарович ТУГАНОВ. Кабардино-Балкария в пуб-
лицистике и поэзии Коста Хетагурова* 122

Мæйы цаутыл афæлгæст 142

РЕДАКТОРЫ НЫХАС

Фарн уæм бадзурæд,
ирон аив дзырдæн лæг-
гадгæнæг æмæ йыл иу-
зæрдион чи у, уыцы ар-
фæйаг адæм!

Фыццаджыдæр, буз-
ныг зæгъын, хуры скас-
тау кæмæ фенхæлмæ
кæсæм, уыцы журнал
йæ фæзындæй абоны
онг цы фæрныг адæмы
уды хъарм, хъуыдыты
цæхæр æмæ æвæллай-
гæ фæллоуы фæрцы
æрхæццæ, уыдонæн се
'ппæтæн дæр.

Кæм уыд æнцон цар-
ды зилдухæнты, фæлдурæд-
джынын заманты,
знаджы нæмыгæй йæ

хизгæйæ дуджы тырыса бæрзонд хæссын, фæлæ къухы æфтыд,
редакцийы къæсæрай-иу цы кусджытæ æмæ автортæ бахызт,
уыдоны руаджы.

Майы журнал сбæрæг кæндзæн йæ 85 азы юбилей. Хъуы-
дыты ныххал уыдзысты, журналы сыфтыл æнустæм чи баззад,
уыцы сурæттæ, базырджын ныхæстæ, мидисджын равдыстытæ,
нæ фыдæлты таурæгътæ, цаутæ... æмæ нæ уыцы уавæр æфтау-
дзæн уæлмонц æнкъарæнтыл. Фæлæ зæрдæ нырхæндæг уыдзæн
йæ фæстаг сыфмæ æркæсгæйæ, журналы тираж кæддæры
зæрдæрайгæ нымæцтæй бынмæ кæй æрхаудис, кæй фæкъаддæр,
уый бæрæггæнæнтæ фенгæйæ.

Уыцы уавæр редакцийы кусджытыл æвæры ноджы фылдæр

хæстæ. Нæ сæйрагдæр нысан та у, ирон литературæйы сомбоныл хъуыды кæнгæйæ, нæ фысджыты сфæлдыстад нæ кæсæджы размæ хæссын, кæстæрты сыл хъомыл кæнын, ирон æвзаг бахъахъхъæнынмæ хи æварæн бахæссын ирон аив дзырды руаджы, канд нæ журналы æрмæджыты фæрцы нæ, фæлæ сæрмагонд культурон-литературон мадзæлттæ аразгæйæ дæр. Афтамæй æрыгæтты 'хсæн ног нæмттæ æргом кæнын, уæ размæ сæ хæссын æмæ сын сæ литературон æнтыстытæн, сæ фыццаг къахдзæфтæн аргъ кæнын.

Журналы бындурæвæрджытæн сæ нысан уыд, цæмæй дзы æвдыст цæуа дуджы комулæфт, æмæ йæ кæсæг цасфæнды рæстæджы фæстæ йæ къухмæ куы райса, уæддæр йæ бур-бурид сыфтыл фыстыты руаджы банкъара уыцы дуджы мон, æрбауылæн æм дзы кæна ивгъуыд азты рог уддзæф. Уымæн у йæ ном – «Мах дуг». Хъуамæ мыхуыргонд литературон уацмыстæм гæсгæ базона, цы уыд сæйрагдæр, цы цаутæ æрцыд, цæуыл тыхстысты ирон адæм журналы рацыды аз. Уый у егъау, фæлæ вазыгджын куыст æмæ йæм журналы кусджытæ сты цæттæ дысвæлдæхтæй бавналынмæ.

«Куыст – цардæн фæрæз», – загъта нæхи Къоста. Йæ амæлæты размæ нын бафæдзæхста: «кæрæдзи уарзгæйæ цæрут» æмæ ныл байтыдта йæ уарзт. Къæвдабон хæдзары, пецы артмæ хи хæстæг байсгæйæ, æргъæвст лæг цы хъармад æмæ удæхцондзинад айсы суджы цæхæры стъæлфæнтæм пецы дуары зыхъхъыртæй кæсгæйæ, уыйау абон чиныгкæсæгæн сты йе сфæлдыстады рæнхъытæ, рифмæтæ, йæ хъуыдытæ... 113 азы размæ 1 апрелы йе 'цæг дунемæ ацыд ирон литературæйы бындурæвæрæг, ирон адæмы сæрхъуызой, нæ фæтæг Къоста. Журналы ацы номырай йын арæм йæ рухс ном.

Бафиппайын хъæуы, «Мах дуг»-ы фыццаг номырай абонмæ журналы нывгæнджыты уацмысты равдысты хай ныр фыццаг хатт кæй рацыд хуызджынай. Уæ размæ уын рахастам Къостайы сурæт Ирыстоны нывгæнджыты сфæлдыстады.

Къоста, куыд нæ зæгъæм, мæрдтæй дæр ныл аудыс, зæгъгæ...

Хетæгкаты Оксанæ

БОҒАЗТЫ УМАР: 100 АЗЫ

ДАРГЪ БОН

Радзырд

Хурыскæсæн цæхæртæ скалдта, цыма дунейыл уырдыгæй арт рацæудзæн, раст афтæ зынди. Фаризæт æхсæвы рудзынгæхгæнæн барæй ассыдта, æгæр ма афынæй уон, зæгъгæ. Ныр арвы кæрон куы ссыгъдис, уæд фехъал, йæ мидбылты бахудти, йе уæнгтæ айвæзта æмæ йæ дзаумæттæ кæнынмæ фæци.

Уыйразмæ бон æртæ ведрауат аджы бахсыста бæгæны æмæ йæ бантыдта. Ацы азы балты дон туаг куы уа, зæгъгæ, арахъхъ фароны балтыл ныккодта, иу графины дзаг суыдаид. Уыцы бон изæры та гогыз аргæвдын кодта, сæумæраджы кæй ссардзынæн, зæгъгæ. Æмæ ныр æдыхст уыди: бæгæны рафæлдахдзæн, гогыз уæларт бафтаудзæн, чъиритæ фæстæдæр скæндзæн. Цæуыл тагъд кæна, уæддæр машинæтæ Беслæныхъæуæй аст сахатæй раздæр не ‘рхæццæ уыдзысты.

Уыцы машинæтæй иуы æрбацæудзæн Ахтемыр...

Фаризæт абæрæг кодта йæ бæгæныйы дурын, йæ сæр ын систа. Дурыны йæ былтæй акæлынмæ бирæ нал хъуыд, йæ фынчылтæ æмæ хуымæллæджы гæлæбутæ йæ сæрыл сбадтысты. Фаризæт æндæр дурын йæ разы æрæвæрдта, йæ къухæй систа бæгæныйы цырвытæ æмæ сæ къусы æркалдта. Стæй райдыдта бæгæны фæрсудзын. Цалдæр хатты йæ фæндыдис,

куыд рауад, уый фенын, фæлæ дзы-иу айрох. Фæрсыгъд куы фæци, уæд, сасирæй галиу къухыл цы бæгæны фæтагъд, уый асдæрдта. Разынд адджынгомау æмæ хуымæллæгджын. Фаризæт æхсызгонæй бахудт: Ахтемыр ахæм бæгæны уарзта.

Бæгæныйы дзаг дурын нывæрдта зæхбын къæбицы, уым уазалдæр уыд, знон дæр ма йыл дон фæкодта, кæннод сæрдыгон бон хъармы уайтагъд атуаг уыдзæн. Дурыны сæр дзæбæх бамбæрзта. Фæкомкоммæ къулыл ауыгъд гогызмæ. Райста йæ æмæ йæ ведрайы мидæг доны нывæрдта. Йæ цæст ма ахаста къæбицы къуымтыл æмæ дзы зæрдæхсаинагæй куы ницыуал бафиппайдта, уæд рацыд æмæ сæрдыгон хæдзары пецы арт кæнын райдыдта. Лыстæг каухалæнтæ дзы бавæрдта, æмæ сугтæ уайтагъд схæцыдысты. Тæрхæджы бынæй райста стыр цугун, донæй йæ ранхæвзта, стæй гогызы мард ныссыгъдæг кодта, ныхсадта йæ æмæ йæ цугуны мидæг уæларт бавæрдта.

Фаризæт та бацыд къæбицмæ. Уым сивыр – арынгæй æмбæрзт. Арынг систа. Йæ быны уыд иу авд цыхты бæрц. Радыгай сæ асгæрстытæ кодта, стæй дзы дыууæ равзæрста, иннæты сыгъдæг кæттагæй бамбæрзта. Цыхтытæ æмæ арынг рахаста сæрдыгон хæдзармæ.

Хур арвыл дзæвгар суади, афтæ Фаризæт арынджы уæлхъус балæууыди. Æмæ кæд уымæйразмæ йæ алы бавнæлд дæр арæхстджын уыд, уæд ныр цыдæр рохст æвнæлдтытæ райдыдта. Хыссæйыл сылы, содæ ныккодта, фæлæ дзы цæхх ферох. Йæ рæдыд куы бамбæрста, уæд йæ зæрдыл йæ гогыз æрбалæууыди. Пецмæ бауад, цугуны сæр фелвæста. Гогыз фыцы, йæ басы ад ын фæдта æмæ – зыбыты æдзæхх.

– Мæ мæрдтыстæн, ай цы кæнын, – фæтыхсти йæхимидæг, – бынтондæр куы срохст дæн...

Фыццаг чъири кæнын куы райдыдта, уæд йæ къухтæ æппындæр йæ коммæ нал кастысты æмæ дыдагъ зылын-мылынтæ рауад. Афтамæй та адæм Фаризæты конд хойрагæй ард хордтой. Фыдуынд чъири тагъд-тагъд тæбæгъмæ фелвæста æмæ йæ гоны авæрдта, цыма, уыцы минут æй исчи куы æрбаййафа æмæ йæ худинаджы хъæр куы айхъуыса, уымæй тарсти, уыйау.

Ус исдугмæ арынджы цур джихæй лæугæ аздад. Йæ къухтæ къæмисæнтæм систа æмæ сæ йæ рустыл æруагъта. Стæй сæ йæ раздарæныл асæрфта æмæ уатмæ згъорæгау бакодта. Сахатмæ бакаст – æстæм æрдæг. Æвиппайды æнгуылдзты ризын банцад.

Фаризæт фидар къахдзæфтæй раздæхт хæдзармæ æмæ та арын-джы уæлхъус балæууыд. Диссаг: зæрдæ æрәнцад, æрсабыр, сылгоймагән та йæ алы фезмæлд дæр йæхи бар сси. Æртæ чъирийы уайтагъд ацæттæ сты. Уæдмæ сфыхти гогыз дæр. Систа йæ æмæ йæ стъолы уæллаг фарс тæбæггы æрæвæрдта.

Уыйразмæ бон йæ сыхаг ус Беслæныхъæумæ цыди, æмæ йын Фаризæт бафæдзæхста джитъритæ æмæ пьамидортæ балханын. Фæфыдæнхъæл æй кодта – æрмæст джитъритæ æрхаста, æмæ йæм мæстæй марди. Фынджы бærкад æмæ бакаст, куыд æй фæндыд, афтæ нæ рауадысты. Æппынфæстаг йæ хъуыдæгтæ фæци æмæ йæ дзаумæттæ ивынмæ фездæхт: машинæйы размæ куы нæ ацæуа йæхæдæг, уæд Ахтемыр искуы куы ныффæстиат уа.

Шифанерæй райста йæ уарзон къаба. Уыцы къабайы-иу æй чи федта, уыдон ын æнæзæгъгæ никуы фесты: «Дæхи хъахъхъæ, сæ чызг, мачи дæ аскъæфæд». Кæнæ: «Цы диссаджы рæсугъд дыл фидауы». Афтæмæй йæ иу дæс азы бæрц никуыуал скодта æмæ та йыл ныр мæнæ джиппы хуызæн абадт.

Фаризæт айдæны цурмæ бацыд йæ сæр фастæ. Уырдыгæй йæм ракасти саулагъз, фæлурсцæсгом сылгоймаг, бæзджын æрфгуйтæ йæ чысыл тыхстхуыз кодтой. Нарæг фындзы базыртæ змæлыдысты, сæ быны хиды æртæхтæ æрттывтой. Цæстытæ цыдæр æнахуыр æнхъæлцау...

Тагъд-тагъд йæ сæр æрлæгъз кодта, цыллæ сæрбæттæн абаста æмæ хæдзарæй фæраст.

Райдыдта фарæстæм сахат. Йе ‘рхæццæйы афон дæр у. Кæм ныффæстиат уыдаид? Уыцы рæстæг хъæугæрæтты цавæрдæр машинæ куыд æривгъуыдта, уый федта æмæ батыхст. Кæд æрбацыд æмæ йæм æнхъæлмæ каст? Цавæрдæр тых æй размæ фесхуыста. Уайтагъд фæндагмæ бахæццæ. Чысыл дарддæр зынди акъаци бæлæсты къорд, фæлæ сæ нæ фæхъуыды кодта æмæ хурмæ слæууыди.

Цас рæстæг рацыдаид, уый зын зæгъæн у. Фаризæтмæ афтæ каст, цыма рæстæг йæ цыдæй ныллæууыд. «Абон хур дæр цыдæр кодта, йæ бынатæй куыд нал æнкъуысы», – тыхсти йæхинымæры. Ныр, хур йæ хъуыдыйы куы ‘рцыд, уæд æй хъыгдарын райдыдта. Йæ цæст ахаста йæ алыварс, акъаци бæлæстæ ауыдта æмæ йæхи уыдоны ауонмæ байста, йе ‘ргом та сарæзта стыр фæндаджырдаем, машинæ кæцæй хъуамæ фæзындаид, уыцырдаем.

Аууоны ләугәйә та хъуыдытыл фәци Фаризәт. Йә зәрдыл әрбаләууыд йә чызг Заретә. Техникумы дыккаг курсы ахуыр кәны, ныр тагъд әрцәудзән йә фәллад уадзынмә. Мад бәллыди, дәс къласы йын каст куы фәуыдаид, уымә, фәлә чызджы нә бафәндыд – техникум, дам, фәуон әмә акусон. Ныры фәсивәд хивәнд сты, искәйы коммә дын кәсынц! Дыууә азы ма йә хъәуы, стәй техник суыдзән. Мадән зәрдә авәры: «Искуыдәм ацәудзыстәм әмә дзәбәх нә зәрдәйы фәндиаг цәрдыстәм». Фаризәт йә чызджы ныхәстә арымысгәйә йә мидбылты бахудт...

Әваст йә хъуыдытә тарст цъиутау фәпырх сты. Фәндагыл фәзынди машинә, йә рыг йә сәрмә сбадт. Размә цалдәр къахдзәфы акодта Фаризәт. Уалынмә машинә дәр әрбахәццә. Кабинәйы бадти дыууә адәймаджы. Иу – шофыр, зулмә йәм ракаст, иннә та, авәццәгән, фынай уыд, йә зәбул сәр дыууәрдәм рахау-бахау кодта. Машинә уайтагъд рыджы аууон фәци, Фаризәт йә фәстә джихәй баззад. Стәй әвиппайды фестәлфыд. «Кәд раздәр әрцыд, кусджытимә фәраст и әмә мәм афонмә нәхимә әнхәәлмә кәсы?» – арвәрт-тывдау февзәрд йә сәры әмә хъәмә ратындзыдта.

Дуармә нәма бахәццә, афтә йә бамбәрста: кәрты ничи ис, ничи йәм әнхәәлмә кәсы. Ахтемыр дуар әрдәгәхгәдәй никуы ныууагъта, афтә гомәй йәхицән баззад. Фаризәт бауад сәрдыгон хәдзармә. Чъиритә райста уәлвәйнәгәй әмә сә духовкәйы бавәрдта. Ныккаст бәгәнымә – фынчытәй дурыны әмбәрзән схуылыдз ис. Ус фәлладхуызәй фәстәмә разылд, дуаргәрон нылләг бандоныл әрбадти, йә къухтә къәмисәнтәм систа әмә та сә рустыл әруагъта.

Хур ма уәддәр ләууыди уыцыйу ран. Цыма йә уым садзгә ныгчынд и. Иу рәстәг та фәндагәй әрбайхъуысти машинәйы хъәр. Фаризәт фестад әмә хъәугәронмә згъорагау акодта. Әмә та акъаци бәләсты бын баләууыд. Кәцәйдәр фәзынд рог уддзәф, асәрфта йыл йәхи, ахъәбыстә йын кодта, стәй бәләстырдәм фәци әмә семә цыдәртә сыбар-сыбур систа. Фаризәт ын йә сиф-сыфмә нә хъуыста, йәхи хъуыдытәй йә не 'вдәлд...

Уалдзәджы мит куыддәр атад, афтә хъәугәрон рәгътәм әрцыдысты цавәрдәр адәм әд машинәтә, әд трактортә, алыхуызон дзаумәттә әмә кусәнгәрзтимә. Дзырдтой – нефтагурджытә, дам, сты. Сә хистәр колхозы сәрдарән загъта:

адамæн бынатæн исты амал хъæуы. Стæй йæхицæн дæр хуыз-дæр уайд хъæугæронмæ æввахс.

Сæрдар адамæн бынатæ скодта. Хицауы тыххæй та Фаризæтмæ бахатыд:

– Фаризæт, дæ уæттæй иу нæ уазджыты хистæрæн ратт, амæй хуыздæр ын кæм уыздзæн.

Афтæ Ахтемыр æрцарди Фаризæтмæ. Лæг разынди зæрдæхæлар. Йемæ чи куыста, уыдон æй бирæ уарзтой, Изæрыгæтты йæм-иу цалдæрæй æрбацыдысты æмæ дæргъæтин ныхас кодтой. Фаризæт æвдæлон рæстæг хъуыста Ахтемыры ныхæстæм – цы нæ кой сæм цыди! Фæлæ дзы æнæуаг, æнæууылд ныхас никуы схауди, стæй йæ фысыммæ зул цæстæй никуы ракасти, нæ ныхæстæм нын цæмæн хъусы, зæгъгæ.

Фаризæт йæ уазæгыл афтæ сахуыр, æмæ-иу сæхицæн дæр ныхас бацайдагъ. Ахтемыр ын йæ хабæрттæ фæдзырдта. Йæ бинойнаг, йæ чызг æмæ йæ фырт цардысты горæты. Фылдæр хуыцаубонты сæм æнæсуайгæ нæ уыди. Фаризæт æй арæх фарста йæ куыстæй. Ахæм рæстæг-иу Ахтемырæн йæ цæстытæ æнахуыр æрттывд кодтой.

«Куыд æнхъæл стæм, афтæ куы рауайа, уæд хæзнадоны царут æмæ хæзнадоны. Уæ чысыл хъæу стыр горæт суыздзæн. Æфсæйнаг фæндаг æм цæудзæн, хæдтæхджытæ йæм тæхдзысты, заводтæ уæм сараздзысты».

Фаризæты уырныдтой Ахтемыры ныхæстæ. Бæллиццаджы хъуыдытæ йæ сæ уæлныхты истой æмæ йæ уыцы фидæны дисаджы горæтмæ хастой. Æмбæрста йæ – а фæстаг рæстæг бынтон фендæрхуызон. Уый размæ йæ зæрдæ æргъæвст цъиуы хуызæн уыд, хæрв сæвæрдта. Ныр стæфсти, ссыгъдæг æмæ риуы гуыдырыл æддæмæ рахæцыд, царды ад æм хъарын райдыдта. Фæлæ цæмæн афтæ уа цымæ? Уый дзæбæх нæма æмбæрста. Æцæг иу хъуыддаг хатыдта: æвæдза, Ахтемыр йæ цуры ис, уæд йæ зæрдæ цин кæны, райы. Фæлæ искуыдæм ацыд, уæлдайдæр горæтмæ, уæд – дзыназы, риссы...

Цы амондмæ æнхъæлмæ каст Фаризæт? Фынндæс æмæ ссæдз азы цы сылгоймагыл фæцæуы, ноджы йын хъомыл чызг, уый ма цæмæ æнхъæлмæ кæсы? Ноджы Ахтемырæн – бинонтæ, стæй йæ цард раив-баив кæнын чи уарзы, уыдонæй дæр нæу.

Стыр зын ран бахаудта Фаризæт: иуæй уарзгæ кодта, иннæмæй йæ йæхи афтæ дарын хъуыд, цæмæй йыл Ахтемыр ма фæгуырысхо уа. Иугæр фæгуырысхо ис, уæд ыл йæ зæрдæ

фæхуддзæн æмæ фæндараст, йæ цуры кæй ис, уымæй ма йæм цы хæрз чысыл амонд æрхауд, уый дæр...

Иу изæр Ахтемыр æрбацыд тынг фæлладæй. Йæхи цæхсадта, æфсоны хæрд бакодта. Стæй Фаризæтæн загъта:

«Нæ куыстытæ фестæм. Райсом раджы цæуын, хицауадæн фехъусын кæнон... Иннæ къуырисæры ма ардæм хъæуы. Уæдмæ иууылдæр рæвдз уыдзысты...»

Ныр мæнæ къуырисæр æрхæццæ. Тыххæй-фыдæй æрхæццæ. Фаризæт æнхъæлмæ кæсы, фæлæ Ахтемыр зынæг нæй. Сылгоймаг арф ныууæфыд. Хуры тæвдмæ лæууын нал фæразы æмæ хъæуы уынгты сæхирдæм араст, фæндагмæ фæкæс-фæкæсгæнгæ.

Уаты къæсæрæй бахызт æмæ дуаргæрон æрбадт. Синтæджы сæрмæ гауызыл фæкомкоммæ йæ лæджы нывмæ. Арф ныууæфыд. Цард куыд цыбыр у уæвгæ дæр. Хæст ма цыди, афтæ цæфтæй ссыди сæ хъæуккаг лæппу Мурат. Фаризæт æй уый-размæ дæр зыдта – иу скъолайы ахуыр кодтой. Лæппу куы фæсæрæн ис, уæд ын йæ бинонтæ ус курыныл ныллæууыдысты. Минæвæрттæ æрбарвыстой Фаризæтмæ. Бирæ радзур-бадзуры фæстæ чызджы моймæ радтой. Райгуырдис сын чызг – Заретæ.

Кæрæдзийы æмбаргæйæ цардысты дыууæ æрыгон адæймаджы. Фæлæ сæ амонд бирæ нæ ахаста – Муратæн йæ рæуджытæ сахъат разындысты. Хуыфын райдыдта. Дохтыртæм æй фæракæ-бакæ кодтой. Фаризæт йæ моймæ хорз зылди. Иу хатт ын хуыфгæ-хуыфын йæ былтыл федта туджы æртæхтæ. Фæтарстысты бинонтæ. Рынчын æрхуыссыд, æрсади. Цалдæр мæйы ма ахаста æмæ амарди.

Бирæ цæрæнбон нал ссардтой йæ мад æмæ йæ фыд дæр. Цасдæр рæстæджы фæстæ уыдон дæр ацыдысты сæ фырты фæдыл.

Баззад иунæгæй Фаризæт йæ сидзæримæ стыр хæдзары. Дзурджытæ йыл уыди, йæхæдæг дæр хатгай хъуыды кодта – мæ сæрæн мæ исты хос хъæуы, зæгъгæ. Фæлæ йæм ног амонд ссарыны ныфс нал разынд. «Цард куыд цыбыр у», – арæх дзырдта Фаризæт. Æмæ æцæгдæр, фынддæс æмæ йыл ссæдз азы куыд аивгъуыдтой, уый æмбаргæ дæр нæ бакодта...

Бирæ фæбадт дуаргæрон Фаризæт. Йе уæнгтæ бампылдысты, цыма йыл пъæззы ныббадт, уыйау фезмæлын йæ бон нал уыд. Иу-афон сыстад, бацыд сæрдыгон хæдзармæ. Бакаст духовкæмæ – чъиритæ ныххус, ныффыдынд сты. Фæстæмæ сыл дуар бахгæдта.

Кæртмæ рахызт. Хур фыддæрадæнгæнагæу арвы астæу банцади. Машинæйы уынæр хъуысæг нæй. Кæрты астæу æрлæууыди Фаризæт. Уайтагъд кæрчытæ æмæ цъиутæ йæ алфамблай амбырд сты. Ай сын хæринаг куы нæма раттон, зæгъгæ, йæхимæ хæцгæ фæстæмæ баздæхт, нартхор æмæ сын змæст рахаста. Мæргътæ пæррæстытæгæнгæ хæринагыл сæхи ныццавтой.

Фаризæт тыргъы асины бинаг къæпхæныл æрбадт æмæ сæм касти. Цæуылдæр та аджих.

«Кæд æрбацыд æмæ йæ фырæнæвдæлонæй комкоммæ йæ кусæн бынатмæ бараст», – æвиппайд ахæм хъуыды фæзынд йæ сæры. Фестаг, уатмæ бауад. Кæсæнмæ йæ сæрбæттæн адзæбæхтæ кодта, йæ фæстæ дуар рахгæдта æмæ, нефтсгарджытæ кæм куыстой, уыцы рæгътырдæм йæ ных сарæзта. Хъæугæрон ма йæ цыдыл бафтыдта, хатгай-иу згъоргæ дæр акодта, цыма йын стыр ахсдзиаг хъуыддагмæ æрæджы кæны, уыйау...

Сгарджытæм уыди æхсæз километры бæрц. Цæуын хъуыды хæрды, фæлæ йæ Фаризæт хъуыды дæр нæ кодта – размæ тындзыдта. Æмбисвæндагыл йæ улæфт улæфты æййафын райдыдта. Йæ ком бынтон ныххус. Размæ йын ницыуал æнтыст... Æппынфæстаг рагъы цъупмæ схæццæ. Йæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп цыд. Цæстыты цыдæр мигъ ныббадт. Чысыл йе ‘муд куы ‘рцыди, уæд йæ алыварс акаст. Рагъы иу фахсыл лæууыди цалдæр машинæйы æмæ иу дæс лæджы бæрц. Цыдæртæ архайдтой.

Фаризæт сулæфыди. Бафиппайдтой йæ, уый федта. Лæгты къордæй иу фæхицæн æмæ йæм ныхъхъæр кодта. Йæ ныхæстæ йын нæ раиртæста, фæлæ Ахтемыр нæу, уый бамбæрста. Йæхицæн дæр нæ састы, кæй агуырда, уый семæ кæй нæ уыд, ууыл. Йæ цæстытæ бацъынд кодта Фаризæт. Дымгæ йæ тылдта, мæнæ кауы мих куы суæгъд веййы æмæ уый куыд фæтилы, афтæ. Рустыл дæлæмæ калдысты ставд цæссыгтæ. Уыцы цæссыгтæ суанг райсомæй æвзарын райдыдтой кæмдæр йæ зæрдæйы арфы, фæлæ æддæмæ лæдæрсын нæ фæрæзтой. Зын дæр ын уый тыххæй уыд. Ныр фемæхстысты æмæ йын фенцондæр ис...

Йæ къухтæ ницæмæуал батасыдысты хæдзары куыстытæй. Æрмæст изæры кæрты дуар сæхгæдта, бацыд уатмæ æмæ, рухс дæр не ссыгъта, афтæмæй æд гæрстæ йæ сынтæгыл дæлгоммæ бахауд. Цæссыгтæ калдысты æмæ калдысты, баз æгасæй дæр ныххуылыдз.

«Оххай-гъе, мæнæ мыл цы бон ныддаргъ и! – арф ныуулафыди Фаризæт. Не ‘рцыди, йæ амал не сси, уыйеддæмæ куыннæ

арцыдаид?.. Арцыдаид. Ёмæ уæд цы? Федтаин та йæ, æндæр цы... Афтæ мæ уды æнцойæн... æндæр дзы цы агурын, цы домын? Ёгæр-мæгуыр мын мæ зæрдæйы бæллиц дæр куына зоны. Цы йын дæн æз?.. Фатеры хицау... Сидзæргæс... Тæригъæд кæмæн фæккæнынц...»

Æвишпайды кæрты дуар æрбахостæуыд. Фаризæт фесхъиудта йæ сынтæгæй, фыртагъдæй йæ дзабыртæ акæнынмæ дæр нал сарæхст, иуыл ма дзы фæхæст, фæндагыл ын уый дæр кæдæмдæр ахаудта, фæлæ йæ хъуыды дæр нал æркодта.

Дуармæ лæууыд æнæзонгæ нæлгоймаг, йæ фæстæ – машина.

– Де ‘зæр хорз, æфсин.

Фаризæт ницы бафарæзта сдзурын. «Чи у, цы йæ хъæуы?» – æрмæстдæр уыцы фарст æвдыстой йæ цæстытæ.

Æнæзонгæ нæлгоймаг загъта:

– Бахатыр кæн, æнафоны дæ бахъыгдардтон. Ахтемыр дæм фыстæг æрæрвыста. Абон дæм хъæр кодтон æмæ мæ нæ фехъуыстай, мæхи та æрбауайынмæ нæ равдæлд.

– Бузныг, – æрмæст ма уый зæгъын бафарæзта Фаризæт æмæ уайтагъд сæрдыгон хæдзары фæмидæг. Фырадаргæй нал ардта электрон цырагъ. Рацагуырда спичкæтæ, фæлæ йын судзын нæ куымдтой. Иу сæ иннæйы фæдыл састы. Спичкæ ссудзын йæ бон куына баци, уæд уатмæ азгъордта, рæстæг дзæгъæлы кæй фесæфта, уый тыххæй йæхимæ мæстæй марди.

Уаты электрон цырагъы рухсмæ сылгоймаг бакасти: «Зынаргъ Фаризæт! Дæхиуыл мæ афтæ сахуыр кодтай, æмæ мæ дæ фенын тынг фæнды. Райсомæй уæм фæцæуын, зæгъгæ, афтæ мæ æндæр ранмæ арвитынвæнд скодтой. Цы чындæуа, цард хæрз цыбыр у æмæ алы хъуыддаджы дæр тагъд кæнæм. Дзыхы ныхæстæй арфæгæнæн куы уайд, уæд, æвæццæгæн, мæ арфæтæй зæрдиагдæр никæй арфæтæ уаиккой. Зæрдæйæн цас æхсызгон у хорз адæмы æхсæн. Ёмæ мæн уымæн уырны, кæй ма сæмбæлдзыстæм, уый. Кæд дæ искуы истæмæй батыхсын кодтон, уæд мын ныббар. Ахтемыр».

– Ахтемыр, – хæрз сабырæй загъта Фаризæт æмæ гæххæтт йæ риумæ балхъывта. – Мæ дунейы рухс... Мæ зæрдæ мын зонгæ дæр куына бакодтай, афтæмæй дæ уынгæ дæр куы нал фæкæндзынæн. Сæмбæлынæй мын ныфс æвæрыс, мæ дуне... Фæлтау мæм цы амонд касти, уый дæуæн амонды хос фæуæд...

ЦЕРУКЪАТЫ ВЛАДИМИР: 90 АЗЫ

ЦÆРУКЪАТЫ Владимир

МЫСИНÆГТÆ

Ныр æй цалæм хатт бакастæн – нæ зæгъ-дзынæн. Фыццаг хатт æй федтон студентæй пединституты æмдзæрæны Иса-ты Мæхæмæты къухы. Мæхæмæт Мæскуыйы – кæмдæр ахуыр кодта уыцы рæстæджы; æрбацыд йæ хъæуккаг Сагеты Рамазанмæ (иу уаты чема цардыстæм пединституты æмдзæрæны) æмæ зæрди-агæй, цингæнгæ, кæрæдзийы къухтæй йæ истæйæ, фæлдæхтой чысыл фæлмæнсыф бур чиныггонды цъæрттæ. Уый уыдис поэмæ «Æфхæрдты Хæсанæ» – Дзæуджыхъæуы уагъд паддзахы заманы.

Сæ иу æй иннæмæн лæвар кодта, æнхъæлдæн. Чи – кæмæн, уый зæрдыл нæ бадардтон, фæлæ йæ хицау цыма Мæхæмæт уыди. Рамазан – хистæр, ахуыргæнæгæй куы куыста Лесченых, уæд æм Мæхæмæт та къласы бадти... Уыдæттæ ахсджиаг не сты, æмæ сæ ныр бæлвырдтæ кæн, уый уæлдай хъуыддаг у.

Йе стыр наукон фæндаджы сæргъы æрлæууыд Мæхæмæт уæд. Абон – хъуыстгонд лæг зонадон дунейы, академик æмæ ‘ндæртæ... Уый алчидæр зоны, нымайы...

Рамазан фыста æмдзæвгæтæ, мыхуыры дæр цыдысты. Уыдис æм актеры курдиат. Куыста радиокомитеты дикторæй. Ирæттæ-дыгурæттæ-къуыдайрæгтыл дихтæ нæ кодта нæ адæмы æмæ не ‘взат,

æнæфау æй зыдта æмæ рæсугъд дзырдта йæ алы здæхтыл дæр. Сæрæгас у абон дæр, табу Хуыцауæн. Мæхъхъæлы ныббырсты йæ фырттæ хъæбатырæй фæмард ысты, йæ рис у æгæрон. Айдагъ сæ хионтæ нæ – иннæ мингай ирæттæ дæр сыл фæкуыдтой, æмæ ма æрхæндæджы сты ныр дæр. Рамазана æн йæхи курдиатмæ гæстæ мах Алыксандр æфсымæрты хъысмæтыл ныффыста æмдзæвгæтæ, фæлæ сыл фыд йæхæдæг дæр кæй ныффыста, уый куы базыдта, уæд сæ мыхуырмæ нал радта.

Алы ирон бинонтæ дæр-иу Сагеты бинонты хуызæн куы уарзиккой нæ Ирыстон, йæ сæрыл уыдонау мæлæтмæ дæр цæттæ куы уаиккой, уæд абон нæ уавæр иучысыл хуыздæр уайд, нæ царæнбæстæ нын-иу сæхи нæ хониккой, сæхи нæ бакæниккой æндæртæ, сæдæгæйттæй (æви – мингæйттæй?) мах ныццæгъдын никæмæн æнтысид!..

...Мысырбæстаг фараоны (Тутанхамон – нæ эрæйы агъоммæ 1351–42 азтæ) чи æмæ куыд, стæй цæй тыххæй амардта, куыд архайдта, цæмæ хъавыд, чи йын æххуыс кодта, чи йæ хъыгдардта, йæ ном куыд хуынди марæгæн, йæ фæдтæ куыд æмбæхста – уыдæттæ, æмæ, æнустæ сыджыты (змисы) бæзджын фæлтæры бын ныгæд бирæ ‘ндæр диссæгтæ цалдæр мин азы фæстæ, мах рæстæджы, рабæрæг кодтой фæсарæйнаг ахуыргæндтæ...

Ныры фадæтты уымæй мин хатты æнцондæрæн рабæрæг æмбæлы мах лæгмартæн.

Ирон адæмы ног трагеди (Беслæныхъæу) чи нæ фæдта, – йæхи йын сталинисттæ амардтой 1937 азы, – уый, Къубалон, уартæ 1897 азы цымæ цæмæн фыстаид афтæ? –

Рагæй дæр Хæсанæ уыд сыгъдæг ирон лæг:

Æрæгмæ хъараг у маст ирон зæрдæмæ,

Фæлæ куы бахъары, уæд та-иу, хорз адæм,

Ирон туджы фыцын æрæгмæ банцайы.

Нæ уарзон ирон фыссæг нæ туг ныккалыныл нæ ардауы. Раздæр афтæ куы сиды Хæсанæмæ:

Æфхæрдты Хæсанæ!.. Æгъгъæд цæгъд Мулдарты!

Ирон лæг тугмондаг кæй нæу, уый фæдзурынц нæ «хæрзгæнæг» гуырды сахæдæг дæр. Ис сæм æмбисонд: «Ирон загъта: «Мæ туг 100 азы фæстæ райстон, æмæ æгæр нæ батагъд кодтон?»

Мачи хъаст кæнæд ахæм мастисæгæй: Хæсанæйы фыд сахъ уæздан Солаеманы, раст цуанон лæджы, мæнгардæй амардта Мулдарты Хъуыдайнат;

Мæй нæма рацыди... Мулдарты Хъуыдайнат
 Мæ разы 'рбалæууыд æхсæвæрафоныл:
 «Госæма-рæсугъддæр! Уазæг дæм фæцæуы!..
 Ралас-ма дæ саутæ, дæ хуыссæн æрцараз,
 Дæ хъыбылы 'ривæр фæсдуар, цъылыныл!
 Æз куы дæн Хъуыдайнат! Æз куы дæн Мулдартæй,
 Дæ мойы марджытæй, сау лæппу Хъуыдайнат!..»

...Хæсанæ куы рахъомыл, куы ралæг йæ сауæфхæрд мады къухы, уæд дзы мачи рахъаст кæнæд ахæм мастисæгæй, Хъуыдайнатæн йæхи дæр æмæ ма сын сæ мыггагæй дæсы бæрц кæй рамардта, уый тыххæй.

Раст афтæ макæй зæрдæ худæд, рæстæй æфхæрд чи баййæфта æмæ йе знаг дæр æфхæрд баййæфа, уымæ æнхъæлмæ чи кæсы паддзахадмæ, хицауадмæ, ахæм кæцонфæнды лæгыл дæр. Кæд барадхъахъхъанæг оргæнтæ ис, уæд. Кæд ма паддзахад паддзахад у, уæд. Науæд, йæ бинонты сабийæ зæронды онг, кæмæн амардтой, уыдоны хиуæттæ, къабæзтæ цы кæной, уый сын зæгъын хъæуы. Исты дзуапп хъæуы.

Æфхæрдты Хæсанæйы бынаты та лæг цы фæуа уæдæ?.. Лæгтæ марын хорз бæргæ нæу... Иуыл Сыгъдæг, иуыл Бæрзонд, иуыл Барæг, æмбал кæмæн нæй, уыцы Дунескæнæг Стыр Хуыцау та куыд акæсид Хæсанæмæ?

Къубалты Алыксандр æй фæрсы:

Æфхæрдты Хæсанæ, Солæманы сахъ фырт
 Дæлгоммæ хуыссиди уæрдоны гуыффæйы..
 Йæ туджы æртæхтæ зæхмæ фæтагъдысты,
 Йæ уд та ахæццæ цъæхнæуу дзæнæтмæ..
 Дзæнæт... Дзæнæт саккаг кодта Хæсанæйæн
 нæ Дунескæнæг.

Ма мæ æппæл, мæ бафхæрæджы куынаæ зонон, уæд...

Ма мæ хъаст кæн, мæ бафхæрæгæй мæ маст куы исон, уæд...

Ацы сахат дæр та ме стъолыл – Къубалоны фыст («Мах дуг», №5 – 2003). Кæсын та. Кæсын раздæртæй лæмбынæгдæр. Цы йыл фæфыстой (Нафи, Шамил, иннæтæ), уый дæр мæ зæрдыл дарын, афтæмæй. Цыдæр фиппаинæгтæ дæр фæзыны. Кæм мæм искæй хъуыды рæдыд фæкæсы, кæм та мæм равзæры æндæр цæстæнгас. Суанг ма корректоры цæстæй дæр æркæсын. Автормæ, мæ мæгуыр зæрдæйæ, арын цыма редакцигæнинагтæ, æнæраст дзырдтæ æ. а. д.

Фæлæ та ардæм куы ‘рхæццæ вæййын... Мулдарты ныццагъд
нама зонгæйæ, Госæма йæ фырты куы федта, уæд ыл схъардта:

*Уæ марг дын æрбауой, уæнгæл дын æрбауой,
Мæ дзæбæхдзинæдтæ, мæ риуы ‘хсыры цъыртт!..
Тугæй сæ фæкалай, рондзæй сæ фæкалай... –*

Ардæм куы ‘рхæццæ вæййын, уæд та мæ цæссыг æркæлы...

Хъодзаты Æхсар поэмæйæн цы раздырд радта («Мах дуг», 2003, №5, 160 ф.) уый рафæлдæхтон (абон кæсын уымæй нæ райдыдтон), мæ уды тæлфын йæ бынатмæ æрцæуа, стæй та дарддæр кусдзынæн, зæгъгæ, уыцы зондæй, æмæ та ам дæр ахæм хабар: суынгæг артист Дзибоккейы (афтæ йæ хуыдтам мады номæй) зæрдæ дæр, оператор Гуыриаты Германимæ кадæг магнитофоны лентыл куы фыстой, уæд... Æмæ ма ноджы æхсæзæдзыд сабийы цæссыгтæ...

Иугæр нæм Дзибоккейы кой кæм æрхауд, уым дзы мæ зæрдыл бирæ хорздзинæдтæ æрлæууыд, æмæ дзы ам истытæ цыбырæй зæгъын ис мæ зæрдæ. Сæрмагондæй йыл телепрограммæтæ, радиопрограммæтæ саразын æмбæлы; уый мын зæгъджытæ дæр вæййы арæх, мæхæдæг дæр мæхи хæсджыныл нымайын ацы хъуыддаджы... Æрмæг – бирæ, уыимæ, æндæр искæмæ кæй нæ фендæуыдзæн, ахæм æрмæг дæр (Едзиты Георы фыст портрет «Дзибоккей», ме ‘фсымæр Барисы мысинæгтæ, styr лымæнтæ уыдысты Барисимæ)... Нæ поэт Алыксандр та йæ зæгъинæгтæ скалдта йæ зæрдæйы бынæй, Дзибоккейыл цы поэмæ ныффыста, уым... Фæлæ ма дзы цымыдисаг цыдæртæ рохы дæр аздад... Бакæсæн сын уайд. Трамвай йын йæ къæхтæ куы алыг кодта, уæд Дзибоккей цы дохтыры къухмæ бахауд (Хъалæджы-фырт), уый мысинæгтæ; артист Дауиаты Барисы мысинæгтæ æ. а. д. Спектакльтæй хæйттæ, къамтæ...

Лæг лæджы æмбара, уый чысыл хъуыддаг нæу, уæлдайдæр сфæлдыстадон кусджыты астæу. Уæлдайдæр Ирыстоны, кæцы ран тæккæ къуымыхдæр адæймаг ысвæййы фыссæг. Цæллагты Муссæ – зыдта æрмæстдæр иунæг рифмæ – уæвгæ милуан рифмæйы куы зонай, уæд дæр уый поэты бæрæггæнæн нæу, æнæпоэттæ рифмæйыл æнувыддæр вæййынц; Муссæйы уыцы иунæг рифмæ – «уæндон – æндон», уæддæр йе сфæлдисæг – чиныджы автор, куыста ирон культурæйы разамонæгæй дæр. Ам дарддæр æрхæссын бахъæуид сæдæгай нæмттæ, фыссæгыл кæй нымайынц кæнæ йæхи чи банымадта, уыдоны – хистæртæй

дәр әмә кәстәртәй дәр... Орденджынтә, номджынтә, аивадән-уынаффәгәнджытә, хицауадонбынатыбаджытә...

Масса бездарей – суть наше национальное бедствие.

Адәймагмә ахәм миниуәг ис, әмә – цы у йә ас, йә уәз, йә бәркад, уый йәхәдәг дәр фылдәр хатт фенкьары, фәзоны. Цы 'взәртә раканы иннәтән, уыдонәй йә фәрсәг куы нәма вәййы, уәд дәр тәрсы, куына мын батайой, зәгъгә, әмә цәры ныгъуылдәй, тарстәй, ныхкъуырдай, зыр-зыргәнгә. «Фысджытәй» куы уа, уәд та бынтон диссаг у ахәмы фәдыл акәсын: нәма йә зондзынә, кәм та цы чъизи ми бакодта, уый, йе та йә никуы базондзынә, уый та сә мидәг әнхъизы, йә цард уырыдәй, моралон хъизәмәртты әрвиты. Ацы дунейыл әргомай әмә рәстәй, сыгъдәгудәй ницавәр хъуыддаг саразын у йә бон; фәндгә та йә кодтаид, йә алыварс цы әцәг ләгты уыны, уыдоны хуызән уәвын. Фәлә әндәр фәндагмә раджы барәдыд, әмә дзы раздәхән нал и. Ног райгуырын әй бахъәуид уый тыххәй...

Дзибоккайән йә бәллицтәй иу уыд: «Мах, Цәрукъаты ләшпутә, афтә саразын хъәуы, әмә ды режиссер куыд суай, Быдзеу – куыд ныффысса драмә кәнә трагеди, әз сәйраг роль куыд ахъазон...» Уыцы хъуыды йә афтә тынг әндәвта, әмә әвәстиатәй бавнәлдта мәнәй фидәны режиссер саразынмә. Театры библиотекәйә мын иста чингуытә, фәлвәрдта мә этюдтәй, дзурын мын кодта скъуыддзәгтә, мәхәдәг не скъолайы цы пьесәтә сәвәрдтон әмә дзы цы рольтә хъазыдтән, уырдыгәй. Уыдон уыдысты Елбыздыхъойы, Арсены, Дәбейы, Кочысаты Розәйы, Хъороты Дауыты уацмыстә. Уырыссаг әвзагәй тәлмацтә. Дзибокка йәхәдәг кәддәр цы пьесәтә әрәвәрдта, инсценировкәтә сарәзта, уыдоны дәр-иу рафәзмыдтам; әрмәст «Амыран»-ән мах бон ницы бацй.

Дзибокка мах Алыксандрән райдыдта кой кәнын фидәны драмон уацмысы тыххәй... Драмә кәнә трагеди... «Абырәг»... Адәмон герой... Сәрылхәцәг... Алцәмәй әххәст ләг... Фәмард уыдзән адәмы сәрыл, стыр уарзон сын куы суа, уәд... Йә бәрзонд миниджытәй зәрдәтә ифтыгъд куы 'рцәуой, уәд... Алыксандр ын хъазгәмхасән дзуапш ләвәрдта: «Фендзыстәм... Ды ныр дәр цәттә дә, фәлә мах та?..» Бәрәг нә уыд, Дзибоккайы фәндәттә цас арф райста, уый.

Фәлә Дзибокка дарддәр куыста йә «фидәны режиссерыл»... Театры библиотекәйә мын иста чингуытә. Сә иуыл мә фәкусын кодта уәлдай әнуыддәр – «Техника речи».

Цыдæриддæр домдта чиныг, уыцы фæлтæрæнтæ фæзмыдтон кæм кæсæны раз, кæм Дзибоккайы цæстдардæй. Стыр режиссерон скъолайы раздæр хъуамæ театры акусай, актер суай, театралон цардимæ биноныг хъуамæ базонгæ уай... Æмæ цæттæ кæнæм фæлварæнтæм. Дзурынмæ равзæрстам Къостайы «Ахуыр». Балæвæрдтон курдиат æз, 9-æм къласы ахуырдау, Марковайы номыл. Æрхæццæ мæм фæлварæнтæм сидт театры сæйраг режиссеры къухæвæрдæй. Документтæн цы къам систон, уый дæр æмæ сидты гæххæтт дæр ныронг мæхимæ баззадысты.

...Зæгъын Дзибоккайæн: «Зарын, алы инструменттæй цæгъдын куынае зонын, ды куыд зоныс, афтæ, уæд – куыд?» – «Иннæ алцыппæт хъæбæр хорз куы базонай, уæд артисттæн дæхæдæг амонын райдайдзынæ. Уыцы аипп сæйраг нал уыдзæн. Мацæмæй мын тæрс. Ам, театры, куы ацæрай, уæд, цы нæ зоныс, уыдæттыл дæр фæцалх уыдзынæ... Дæ иннæ актердзинадтæй мæ ныфс и ныр дæр...»

Хъармайнаг «театры» Дзибоккайы æмбæлттæ – йæ труппæ – уыдысты фæсивæд: Байсогъуырты Хадзырæт, Созайты Хъайсын, Абæгаты Сергей, Уырымты Алихан, Магкæты Джамботт, Хъуппеты Цæразон, Едзиты Валодя, Сосранты Дзоццæн, Цæбиты Икæ, Сечъынатy Гуыйман, ...Гæппой (йæ мыггаг мæ ферохацы сахат, дæлæсыхаг лæппутæй уыд уый дæр). Бирæтæ дзы йæ мæлæт ссардта хæсты... Ахуыргæнджытæ дæр-иу «куыстой» уыцы театры (Сечъынатy Тазæ)...

Уыйас фидар традицтæ ныууагъта Дзибокка не скъолайы, æмæ йын йе 'вæрд спектакльтæ сæ заманы агуырджытæ диссагæн сыхаг хъæутæ дæр – Дур-Дур, Чырыстонхъæу... Уæлдай бирæ бауарзтой «Амыран». Дзибокка (Бесæ), Хадзырæт (Амыран), Джамбот (Дуртула), Алихан (Ныфс)... Сæ хъазт-иу театрдау фестын кодта æгас хъæубæстæ. Ноджы – æнæвæрд, æрвæрттыд, хъæсдарæгыл дзæбугты зæланг... Уыйас æнтыст ныр дæр зын саразæн куы у, уæд сæм куыд арæхстысты, аргæ та сæ кæм кодтой? Иу куырмадз сæм уыд – иу ранæй иннæ ранмæ æнцонæн хæсгæ – йæ куынц дæр дымдта, йæ цæхæры æфсæйнаг æхсыст... Уыди сæм электрон ток гуырынгæнæн рæвдзытæ дæр, æмæ-иу сæ уайтагъд, кæцы ран куыд хъуыдысты, афтæ æрцарæзтой æмæ скусын кодтой...

Традици ма байсысæ – уый мах дæр фæндыди, ногдæр фæлтæры, нæ бон цас уæвгæйæ йыл архайдтам.

Æмæ иу хорз бон æртæ лæппуйæ, мемæ ма Дзугкойты Коля, Кочиты Хаджумар, рагацау ссыдыстæм Дзæуджыхъæумæ разсарæгау. Коля бацыд артисткæ Дзугкойты Афассæмæ (Плиты Грисы бинойнаг уыд Афассæ). Нæ фæнд нын нæ банымадта хъæугæйыл, амонд æмæ нын царды зæрдæрухс чи 'рхæсса, ахæмыл.

Нæхицæй, Хъарманæй, рафицауыны къахыл куы 'рлæу-уыдтæн, мæ мæгуырау дарæстимæ куы архайдтон, уæд Дзыцца æмæ Алыксандр сæхимидæг тæрхоны уыдысты мæ хъысмæтыл. Фæстагмæ Алыксандр мæнырдæм: «Æмæ куы базæронд уай, уæд та цы уыдзынæ?» Фæиу Афассæйы зондахастимæ ацы ныхас дæр... Алыксандр тырныдта поэзийы бæрзæндтæм, цы йын бантыст, уый сымах хуыздæр зонут, фæлæ ирон царды рæстмæ уынаффæ никуы базыдта йæхицæн дæр, искæмæн дæр.

Æмæ нал ыссыдтæн Марковайы хуындмæ.

Не сцардхъом Дзибоккайы бæллиц..

Йæ курдиат куыд парахатдæрæй зынд, афтæ фылдæр кодтой йе 'нæуарзджитæ, йæ карз хæлæггæнджитæ дæр. Уыцы уавæр æддæмæ, адæммæ кæм зынд, фæлæ-иу æй махæн, æфсымæртæн, дзырдта. Йæ хуыздæр лымæнтæ систы мæн лымæнтæ дæр. Цихиты Мæирбег – сæ тæккæ æввахсдæр. Афтæ ахастам кæронмæ дæр.

Дзибоккайыл дзуринагтæ ам нæ бацæудзысты. Сæрмагондæй йыл фыссын, «Нæ цæрдтытæ», зæгъгæ, мæ уыцы мысинæгты æмбырдгондæн, æмæ уым лæмбынæгдæр уыдзæн ныхас ацы курдиатджын Цæрукъайыл. Уыд уæздан лæппу, хæдæфсарм, алыварсыг спортсмен, зарыди тынг аив, арæхст цалдæр инструментæй цæгъдынмæ.

Уарæсейы Федерацийы сгуыхт артист Цæрукъаты Тотырбеджы фырт Алыксандрыл (Дзибоккайыл) сæрмагонд программæ арæзт кæд æрцæудзæн, уый мын мæ ныры æварæз бонты зын зæгъæн у, фæлæ ацы фысты йæ кой арæх ис, æмæ, дзырдæн, фыстæй мыхуыры пайдагонд цæуы, зæгъгæ, уæд ма йæм Дзибоккайы тыххæй ноджыдæр бафтауиккам, æмæ дзы ирддæрæй разынид. Бахæссæн ма йæм уайд, «Бæхагурæджы ролы» куыд ахъазыд, уыцы хабар. Уый та уыд афтæ... (Хъараты Гуыдæйы фырт Георæй йæ базыдтон).

Ацы сæрæн лæшпуимæ Дзибокка бафтыд Сырх Дыгуры колхозы харбызы хуымтæм. Харбыз мах зылды, Дыгуры æмæ Ёрæфы районы, арæх нæ тыдтой: хорз нæм нæ зайы; уыцы аз уыдонмæ та тугыл аскъуыд.

Куыд-иу уарзта, афтæ – хибар, иргъæвд раны равзæрста бынат æмæ йæ рæбыны кæри æрцарæзта цалдæр харбызæй... Ныр дзурын бауадзæм «спектаклы» дыккаг архайæг Хъараты Георæн йæхи: «Зарæнтæ æмæ нын тынг хъæрæй дзурæнтæ дæр нæй искай территорийыл: давæг стæм, къæрныхтæ, абырджытæ, – загъта мæ хистæр, бахудт æмæ бафтыдта йæ ныхасыл, – фæлæ лæууæм «гуыбынджынты», «кулæччыты» ныхмæ, мæгуырты æвварс. («Гуыбынджынтæ», «кулæччытæ» хуыдта хъомылдæр харбызты). Æмæ сæ æргæвдын байдайæм уæдæ... (Ферттывттой нæ кæрдтæ, хенц ласæм, минас кæнæм, нæ дойны дæр сæттæм, уыцы тæвд, уыраугæ сихорафон. Фыццаджы фæдыл дыккаг «кулаккæн» дæр йæ тæрхон ахицæн. «Тæрхоны бадт» ууыл фæуинаг нæ уыдыстæм, ай-гъай.

Уалынмæ нæ уæлхъус алæууыд барæг: «Æ, мæнæ адæми фæллойнæ бунгæнгутæ! Ами ба ци косетæ?» Хорзау нæ фестæм. Æз бадгæйæ баззадтæн, фæлæ ме ‘мбал цырд фестад, хæбæц алæууыд, къухтæ синысæртыл – æвæрд, дзургæ – ницы. Хæрдмæ йæм скастæн: ай, зæгъын, цы кæндзæн, цы хъавы? Дзибокка та туджы зилгæ цæстытæй кæсы бæхмæ, кæсы барæгмæ. Стæй йæ бынатæй фезмæлыд, сабыргай, фæранчы цыма фæзмдыта, афтæ хъуызгæ къахдзæфтæй, æрзылди барæджы алфамбылай. Хъалагъур сдисы, ныхъхъус, йæ цæст дары Дзибоккайы æнахуыр змæлдмæ. Уыцы лæгимæ æмыстæлфт фæкодтам Дзибоккайы хъæрæй: «Айтег! («Айтег» та куыдæй æрбадæн?). Мæнæ – мæ бæх! Ссардтон æй! Нæ мын кæсыс ацы давæгмæ?.. Йæхæдæг мын йæ тъыри харбызтыл дзуры...» Фембæрстон Дзибоккайы æрхъуыды, æмæ æз дæр: «Уый у, уый!»

Хъалагъур фæуыргъуыйау, фæцавддур, дзæвгар рæстæг дзурын ницыуал сфæрæзта...

Уый фæстæ цы уыд? Йæ бæх чи «ссардта», уый дарддæр загъд-замана кæны, хъалагъур та, бæх йæхи бæх кæй у, уый равдисыныл сси, стыр катыйы бахауд. Дзибокка йыл ахæм цæхæртæ скалдта, æмæ дзы лæг фæтарст... (Уыйас арф бацыд йæ ролы фидæны сгухт артист).

Æндæр хатт...

Нæ сыхы иу хæдзармæ (Дз-ты М-йтæм) тынг стæм кæрдойы мыггаг зади, æппæтæй раздæр, рувæнты-иу срæгъæд, алчи дæр æй зыдта, фæсивæды йæм уромæг уромын нæ фæрæзта. Нарты фæткъуыйау æй хъахъхъæдтой. Æхсæв-иу йæ быны сынтæгыл хуыссыд хæдзары хицау. Иу æхсæв æй лæппутæ æд сынтæг ахас-

той, æрæвæрдтой йæ æндæр кæйдæр цæхæрадоны, уыцы хæдзайраг усы дарæстæ къæлидорæй райстой, фынай лæджы уæлæ дзы баппæрстой, йæ нывæрзæны, йæ быны дæр ын дзы бавæрдтой...

Райсомæй аходæнтыл М-тæм бацыдысты – «дыккаг акт фенынмæ» – дыууæйæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, сæ иу Дзибокка уыд. «Йæд у... Æфсæрмыйаг уазæг сæмбæлд Сыбырæй, дыргъ кæм нæ зайы. Уæ кæрдойæ йын иу дыууæ килæйы балхæнын и нæ зæрды...» Бинонтæм, кæрдойы кой нал, фæлæ æндæр койтæ рауад уыцы бон.

Йæ уд æрдзимæ уидагбаст рахаста. Театралон каникулты рæстæг, рагвæззæджы, алы хатт дæр хъæумæ цыд. Нæ сыхы лæшпутимæ арты фарсмæ бадтысты, зарыдысты, алы фæндыртæй цагътой, цъæхнартхорфыцæн, кæсагдзуан, хъæддагдыргъдзуан, тыхæвзарæн... – æмæ æндæр цы нæ удирхæфсæн кодтой Дзибоккайы «парти»?.. Сахъат чи уыд, исты уæнгцух кæнæ цавæрфæнды фæкæсынхъуаг (*Хъ. Къола, Дз. Гаги, К. Казо...*), уыдон дæр йæ хæлæрттæ уыдысты, хъахъхъæдта сæ æфхæрæгæй, хæрдмæ сæ ивæзта йæхи æмвæзадмæ цыма. Ахæм миниуæг, ахæм аудыд лæмæгдæрыл уымæй размæ никуы никæмæ бафиппайдтон. Йæхи хъæру уæле исгæ бынай ахадгæ уыд æмæ дзы хай кодта иннæтæн.

Йæ конд æмæ йæ уынд дæр, аивдæр зынтæй фендзынæ, ахæм. Бирæвæрсыг спортсмен, тыхы къуыбар кæй фæхонынц...

Хæстæй куы фæзынд, уæд ыл адæм æрбамбырд. Цинтæ, хъæбыстæ. Абæгаты Сергейæн, йæ хуыздæр æмбæлттæй иуæн (хъæруйы хицау уыд уый дæр): «Æвзарæм-ма, Къутусæр, кæддæра ма дæ абырсин!» Рахæцыдысты, сæ къæхты гыбар-гыбыр ссыд Саучызгты каричнæ-кæрдойы бын. Æнцонтæй нæ, фæлæ та йæ абырста Дзибокка. Æмæ федтон: йæхицæй разы у. Йæ алы хорз миниуджытæ раджы рабæрæг сты – скъолайы. Арæхстджын нывгæнæг дæр уыд. Къулы газеты сæргонд – «Скъолайы айдæн» – йæхи фыст. Йæ фæстæ дæр ма бирæ фæлæууыд æнæивдæй.

Сæрысуангæй дæр Дзибоккаимæ уæлдай æнгом рахастам. Аудæг уыд нæ мыггаджы иуыл кæстæртыл дæр, фæлæ ма дзы – иу фæзилæн ахæм: хъуыстон мæхи тыххæй, куы райгуырдатæ, уæд, дам, дæ Дзибоккайы мад Саучызг райста, цынадта æмæ, æндæр цы хъуыд, уыдон бакодта æмæ, дам, сау дæр уый тыххæй дæ (бафтыдтой-иу хъазæнæмхасæн; чысылæй мæ ном дæр «Сау» хуынди); нæ иннæ бинонтæй мæ тавтой хъармдæр. Афтæ амонын Дзибоккайы уæлдай узæлд, уæлдай аудындынад мæныл. Кинонын æвдисæн залмæ бахауын – уый амондау уыд уæды кæстæртæн. Капекк дæр нæ хауд никæцæй, мæныйæсты та

уадзгæ дæр нæ кодтой мидæмæ. Фæлæ-иу мæ Дзибокка йæ фæсонтырдыгæй йæ цинелы бын бамбæхста æмæ та-иу мид-дуар æргæпп ластон. Нывтæм кæсгæйæ, цы комментаритæ лæвардта, цы дзырдта, уыдонæй бирæ мæ зæрдыл бадардтон нырмæ. Æмткæй, æвдисæн уыдысты, йæ удыхъæд иууылдæр аивадæн нывонд кæй у, уыцы фактæн.

Уæды кинонывтæн сæ фылдæр «къуыдты» (немой) уыдысты. Цыма æз дæр фылдæр истытæ æмбарын, уыйау-иу æмсæр ныхас кодта мемæ уыдоны тыххæй дæр.

Нæ сыхы лæппутæ-иу Чырыстонхъæуы клубмæ 12 километры фæцыдысты.

Хъæуай хъæуы ‘хсæн фæсивæды астæу быцæутæ ваййы, фæлæ зын бауæндæн уыдис «Дзибоккайы къордмæ». «Уæллаггъæу бабæй æрхъæрдтæнцæ!» – уыдис-иу фыццæгты афтæ айуаныл афæлварджытæ, фæлæ-иу куы «басмыстой» Дзибоккайы, Сергейы, Цæбиты Буцкийы... бæлдо-тымбылкъухтæм, уæд-иу уый фæстæ уæгъдзурæг нал уыд. Ацы хъуыддаг дæр исты мардта: Чырыстонхъæуы æмæ иннæ æввахс хъæуты йæ бирæтæ зыдтой йæ хихъæппæрисадон спектакльтæм гæсгæ: «А йеци хъармайнаг артист æма спортсмен æй...»

...Æфсады сыл иу олгинскæйаг лæппуимæ командиртæ æмæ салдæттæ сæ цæст æрæвардтой: гранат (балванкæ) сæ иу 96 метры дæрддзæгмæ æхста, иннæ та – 103 метры дæрддзæгмæ. Фылдæр нымæцы «хицау» уыд Дзибокка. Йæ амарды фæстæ ацы цау мæ зæрдыл арæхдæр лæууын байдыдта. Олгинскæмæ мæ ног хæстæджытæм арæх æфтыдтæн, агуырдон-иу ме ‘рвады зонгæйы, фæлæ йын йæ фæдыл никуы фæхæст дæн. Ныр хъуамæ æгас дæр нал у... Дзибокка мын сæ командиры афтæ фæзмыдта: «Ух, и что за мощные ребята – эти осетины!»

Йæ хæстон хабæрттæй. Фашистимæ йæ фыццаг фембæлды уыд сармадзанæйæхсæг, æмæ немыцаг хæстон техникайы – танктæй æмæ бронемашинæтæй æввахсмæ «прямой наводкой» акъуырдта цалдæр... Чыныг «Хорзæй баззай, Ир»-ы сындзы-хъæуккаг лæппу Тауытты Дзегуыты боньгæй скъуыддзаг куы фæкæсын (йæ хæст немыцаг танктимæ), уæд та мæ зæрдыл æрлæууы Дзибоккайы эпизод. Сæ уавæр раййæфта æнгæсæн...

Цас зонын, уымæй Дзибокка фæстæдæр йæ службæ хаста СМЕРШ-ы («Смерть немецким шпионам» чи хуынд, уыцы организацийы, æмæ йæ цаутæ дæрдтыл нæ дзырдта æмæ нывæндгæ не сты ныр дæр.

«Сфæлдыстадон знæгтæ» – афтæ схонон, йæ аивадон æнтыстытæ уæнгæлы ад кæмæн скодтой, уыдоны та. Разынд нæм ахæмтæ дæр. Уæдæ куыд ваййы! Ирæттæ нал стæм?

Æнæфæрохгæнгæ хабæрттæ мын фæкодта... Цалдæр киностудийы йæ бафипайдтой, агурын æй байдыдтой рольтæм. «Грузия-фильм»-æй тел телы фæстæ цавтой ирон театрмæ, хæтæлæй дæр-иу æрбадзырдтой, хъуыди сæ «Фатимæ»-йы сæйраг рольтæй иуæн (Ибрагим). «Цыма Ирыстоны нæ дæн, ныртæккæ мын ссарæн дæр нæй... Ахæм дзуапп лæвардтой театрæй, бамбæхстой мæ. Уый арæзта Ц. М...г» – уыдон уын Дзибоккейæн йæхи ныхæстæ. Ууыл нæ аскъуыддзаг хабар, æндæр раджы фæрох уыдаид...

Æз та йын цы зонын, цы бафтауын у мæ бон? Хъарманы скъолайы йæ кастфæуджыты номарæн стыр æмбырды (Дзибокке æгас нал уыд уæдмæ) райхъуыст магнитофон лентыл фыстæй уыцы Ц. М.-джы хъæлæс... Æмбырд саразджытæ (театры артист Бытъæты Роберт æмæ иннæтæ йæм фæцыдысты курдиатимæ, Дзибоккейы тыххæй дæ ныхас хъæуы, зæгъгæ). Æмбисонды стыр æппæлдгытæ фæкодта ме 'рвадæй. Цы егъау курдиат уыд! Куыд бæрзонд адæймаг уыд! Куыд суинаг ногджыдæр! Цытæ ма йын бантыстаид! Куыд æвгъау уыд амæлынæн... Уæлдайдæр трагедион хуызы... Стæй дын уæд кæуын куы райдаид йæ «фыр-зæрдæрыстæй» æмæ йæ «фыр-уарзонæй», йах-йахмæ йæ бирæ нал хъуыд. Мæнæн уый – дис æмæ бис. Уыйас æнæуынон дын уæд лæг, стæй, йæ амæлæты фæстæ адæмы афтæ сай йæ хъæубæсты 'хсæн! Мæнгард ми, мах хæдзарвæндагæй дарддæр, чи бамбæрстаид... Кæд ма Дзибоккейæн йæ хо Верæ? Уый дæр æрцыд уыцы æмбырдмæ.

Уый дæр бахахх хъæуы Дзибоккейы удыконд арфдæр рахатыны охыл дзырды æрдæг дзы никуы схауд режиссерты (Ц. М., Б. З.), артистты (К. Б., М. Ю.) æмæ æндæр кæйфæнды дæр рафæуыны уагыл. Нæ фæлæ иннæрдæм: æппæлыд сæ, цин кодта сæ курдиатыл, иууылдæр, æцæг, курдиатджын уыдысты, æппæрцæг миниуджытæ та бамбарын æмæ ныббарын йæ бон уыдис, уымæн æмæ, адæймаг, иуыл бæрзонд къæпхæныл лæууыд. (Æз афтæ мæ мадызæнæг Алыксандрæй дæр никуы загътон). Æрыгон ма уæвгæйæ, цард, адæмы æгæр базыдта, бамбæрста. Йæ удыконды бæрзонддзинад æвдисæг цæвиттонтæ æз бирæ зонын, æмæ мыл сæ радзурынæй хæс и. Нæма æнтысы, æмæ тыхсын.

Хъæбæр райрæзт йæ кад. «Рæстдзинад»-ы йын кастыстæм

(фылдæр, – Гæлуаты Аким культурайы хайады «гæс» куы уыдис, уæд), радиойæ хъуыстам йæ хъæлæс, йæ рецензита, уацтæ; (Гæздæнты Мария Комитеты культурайы хъуыддæгтæ аразæг куы уыди, уæд; Мария-иу хатгай искацы ралæварды мæн дæр фæиу кодта ме ‘рвадимæ, дыууæ кæнæ фылдæр архайæджы кæнæ дзурæджы-иу кæм хъуыди, ахæм программæйы, артист касти йæ уарзондæр фысджыты – Къостайы, Секъайы, Елбыздыхъойы, Арсены, Нигеры, Къубалоны, Грисы, Дæбейы, Тазейы... æмдзæвгætæ, поэмætæ, радзырдтæ).

Райдианы йæ материалон уавæртæ уæззау уыдысты, æниу дæр ын не срог сты, бонтæ æмæ азтæ куы рацыд, уæд дæр... Ирон машинкайыл мыхуыргæнæггаг театры кассæйæ æхца фидын хъуыди, æмæ-иу искацы репертуарон текст Дзибокка райста, ставд сæвджын дамгъætæй-иу æй рафыста; уый тыххæй-иу ын театры кассæйæ æхцайы мур авæрдтой... Æмæ æндæр тухитæ. Зембаттæ, Хъайыртæ, Тæбæхсæутæ, Быгъуылтæ ‘мæ цалдæр æндæр мыггæгтимæ æфсымæр-æвæрд стæм, уымæ гæсгæ Балло аудыдта йæ кæстæрыл. Йе рагъæй раласта йæ пълалто æмæ йæ йæхи къухæй Дзибоккайы уæлæ скодта театры агъуысты. Балло æххуысæй æрыгон артисты уæлæ фæзынд коверкот-хъуымацæй ног рæсугъд костюм дæр. Дзибоккайы бæркад ахадæн разынд, йæ кад æмæ æнтыст тагъд рæзыдысты. Æрцыд рæстæг – алчидæр æй зоны – æмæ Баллоимæ рольты кæрæдзийы ивын кæд райдыдтой, уымæ – сæйраг рольты дæр («Чермен»)...

«Агънианы хъарæг Дзибоккайыл» ныффыссыны рад куы раййæфта, уæд мын Алыксандр: «Ды йæ ныффысс: Дзибокка дæумæ хæстæгдæр уыди». Сразы дæн йемæ. Уымæй размæ дæр-ма иу, нæ ныййарæджы чингуытæ цæттæ кæнгæйæ, цалдæр хатты загъта мæ хистæр: «Ды йын арфдæр райстай йæ ныхасыгъæд, йе стиль». Æмæ уый дæр раст уыд. «Ир»-ы редакторæй бирæ кæй фæкуыста, уый йыл фæзынд æмæ-иу, прозаикон текстыл бадгæйæ, йæ пъеро фæбырыд, æвналын кæдæм нæ хъуыдаид, ахæм рæттæм дæр. Уыцы чысыл фæвнæлдтытæ-иу æндæр ад райстой, Агънианы ад-иу сæ нал уыд. Ахæм диалог-иу нæм рауад, дыууæйæ кæй ныффыстам, уыдонмæ ног æмæ ног кæстæйæ.

Агънианы уацмысты редакцигæнинагæй (раивинагæй) мæнмæ никуы ницы фæкаст.

БРЫТЪИАТЫ Аслæнбег

ИРОН ФАРН ЦУДЫ

ХУЫЦАУЫ ÆМСÆР КÆЙ ХУЫДТОЙ, УЫЙ МОНОЛОГ

«Дуне зайы адæмæн».

Александр Македойнаг

Цал бæстыл баззад мæ кардæй æрхæмттæ!
Гречъы кад систон Олимпы бæрзæндмæ,
Теуатыл хастон сызгъæрины ‘ргъæмттæ.
Грекъæн Хуыцау дæн, – фæдзурæ мæ зæрдæ.

Ау, уæд цы катайттæ смидæг мæ уды,
Риуы цæмæн ныххауд дойнаг дур – уазал?
Ам дæн кæуинаг – мæ риуы цы сдуды?
Бирæ рæстудтæ кæм баййæфтой с’ адзал, –

Уырдаг куы афтын мæ сагъæсты, – ‘рбады
Цæстыты туг, æмæ саугуырмау хитын,
Царды хорз баивтон ницæйаг кадыл.
Намыс хъахбай у... Мæ хъысмæт æлгъитын.

Уæнгтæй ма ‘взонг дæн, мæлæтдзаг лæг – удæй,
Ницы æвзарын ныр хорзæй-æвзæрæй.
Тугæххæст нал дæн, цы кæнон, тæхуды?
Уасы мæм сау халон мæрдты къæсæрæй.

Афтид фæллад къухтæ – даргъæй мæ фæрстæм,
Ницы и ахæссæн цардæй æппындæр.
Уарзт æмæ фидыд бæстæтæн – мæ фæдзæхст:
Адæмæн зайы мæ фæстæ æппæтдæр.

ÆФСАРМДЖЫН ХÆЛÆРТТÆ

Уыди мæм быркуытæ сæнимæ, стæй фиу, –
Хæлæрттæй мæ дуарæй нæ азылдис иу:
Æхсызгон у иумæ фæбадын.

Æфсармджынаы арæх-иу баисты къорд.
Фæлæ у æгæр тагъд нæ рæстæджы згъорд.
Ныр нал и мæ хæдзар йæ кады.

Уæздæттæ ис бирæ, фæцæрæнт фæрнай!
Мæ рагон хæлæрттæй уæздандæр дзы нæй:
Рæстæй сæ, æвæццæгæн, хатын.

Мæ быркуытæ афтид, мæ цары нæй фиу, –
Æфсармы бынаты мæн не ‘вæры иу.
Мæгуыр фынгыл иунæгæй бадын.

ХУЫЦАУМÆ КУВЫН

Вæййы вулкан – цæхæр ыскалы,
Вæййы æрра зæйтæ фылдæр,
Фæлæ мæнгард лæг царды схъал и, –
У арæх уыдонæй фыддæр.

Æвæд лæг ма тæрсæд мæлæтæй:
Кæй зæрдæ фехалдзæн йæ мард?
Куыстмондаг ралидздзæн дзæнæтæй,
Дзæнæтау араздзæн йæ цард.

Мæхицæн удæнцой цы курон?
Мæ зарæг – цин æмæ æнкъард.
Ызнаг мын уæд æргом, бындурон,
Хæлар мын макуы уæд мæнгард.

ТÆХУДИАГ ФÆНДОН

Мæ ныфсы фидар – буц мады æгъдæуттæ,
Мæ фыды цытæй нæй мæнæн уæлдæр.
Кæд-иу фæхаудтæн бирæ хатт нæ хæхтæй,
Сæ фарн хæссын мæ зæрдæйы уæддæр.

Мæ мад фæцард ирон æгъдауы кадæн,
 Куырттатаг саг мæ фыды ном уыдис.
 Æз тынг дæсны ирон æгъдæуттæм нал дæн,
 Ирон дзырдмæ нæу арæхстджын мæ сис.

Хуыцаумæ кувын – иу хорзæх, тæхуды! –
 Кæстæрты удтæм фехъуысæд мæ хъæр:
 Ирон æвзаг ис райгуырдаей мæ уды,
 Мæ туджы уымæй равзæры цæхæр!

Хъысмæт лæджы æртъæпп кæны уырдыгмæ,
 Æнарцæфты дæр бабын кæны хæст.
 Хъæды тæлмыл ныппырх вæййы тыхдымгæ:
 Æмуд уæм – уый нæ Ирæн у йæ хæс.

Ирон фарн цуды, риссы йыл мæ зæрдæ,
 Кæстæрты уавæр сагъæссаг у, хъыг.
 Кæд не ‘взагæн йæ уавæр у æвзæртæй,
 Уæддæр æгъдауæй абон уæм фæрныг.

УÆЛАХИЗЫ МАЙЫ

Фырцинаей хъæбыстæ куы кодта йæ галтæн
 Мæ нана, – куы фехъуыста хабар æваст.
 Нæ постхæссæг судзаг цæссыгтæй фæкалдта
 Фыццаг хатт æргомаей йæ зæрдæйы маст.

Мæ сагъæстæм цинтæ бæрæгбон æфтауы,
 Фæлæ та хæрнæггаг фæвæййы мæ фынг, –
 Мæ мады цæстытæй зынг цæссыг æрхауы,
 Мæ зæрдæ у рисæй æнæхуысгæ зынг.

Нæ дугæй фæрнджындæр мын абон нæ уайд,
 Фæлæ мыл фыццаг хатт уæд фехста йæ фат
 Мæ сабион рæстæг Уæлахизы Майы:
 Мæ фыд мæм нæ сыздæхт – æнусон салдат.

ХÆСТЫ БОНТЫ

О кадджын нарт, нæ иртасут фыдгулы.
Хъæрзынц мæрдты Къоста æмæ Иссæ.
Мæгуырыл дур хæрдмæ дæр, дам, фæтулы,
Æгъатыр дуг, йæ тырыса – чыссæ.

Æууæнк нæй калмыл. Ма йæ кæнут аггæл,
Йæ маргæй у фыд хинæйдзаг, æлгъаг.
Уæйгонд фæци фыдæлты зæхх ызнагæн, –
Сæ рабынтæ нæ уæйгæнджытæн дзаг.

Хæсты рæстæг мæгуырдаг чи у мадæй?
Нæ фарны бонтæм чи систа йæ къух?
Зынгуыст лæппутæ рухсаг уæнт, сæ кадæй
Кæлдзæн æнусты байзæддæгтæм рухс.

Мах баппæрста тыхфæлварæнты рæстæг,
Кæддæры фидар фестæди цæхæр.
Сыгъд хъæуты рисæй саударæг – нæ бæстæ,
Нæ хæхтæй хъуысы мастæйгуыр д уынæр.

Хæлардзинад куыд ивд æрцыд фыдæхæй,
Уый бамбæрста йæ цъаммар удæй знаг.
Фæлæ сырдау куы фæлидза нæ зæххæй
Фæрныджы зарæг, уымæй у тæссаг.

Кæрæфы цин – йæ мулкæйдзаг къæбицыл,
Уый уаг, æфсармæй рагæй дæр у цух.
Къæрныхæн та ызмæст рæстæг – бæллиццаг.
Хæлæф кæны кæйдæр бынтыл йæ къух.

Мæ цæстытыл æндæр рæстæг дæр уайы:
Уым гуыры зарæг – хортауæнты цин,
Фысымы зæрдæ хорз уазæгæй райы,
Цæттæ кæны йæ нæртон фынг æфсин.

Ныр ногæй дуг Балсæджы цалхау тулы,
Сæ уд, сæ дзæцц æлгъаг удтæн чыссæ.
Сослан дæр ма кæм иртасы фыдгулы.
Хъæрзынц мæрдты Къоста æмæ Иссæ.

ДЖИМИТЫ Кларæ

ИУНÆГ ЧЫЗГ¹

Уацау

* * *

Сергей æмæ Зæринаæ рудзынджы цур бирæ фæлæууыдысты. Сæ хъуыдытæ сæ дард ахастой мæйдар æхсæвы æнæбæрæг фæндæгтыл.

«Адæймагæн йæ амонд йæхицæй аразгæ у, куы фæзæгъынц, уæд куыд æдых разындтæн? Хус змис æнгуылдзты ‘хсæнты куыд лидза, уыйау бонæй-бонмæ тайы мæ зæрдæйы цин, æмæ йæ нæу мæ бон бауromын. Цæуылнæ?» – сагъæссаг хъуыдыты ацыди Сергей æмæ агуырда дзуапп йæ бирæ фæрстытæн.

Зæринаæмæ фæстаг рæстæг уыд æрмæст иу зæрдæлæууæн хъуыды: Сергейы сæхимæ акæнынвæнд скодта. Алимæты фарсмæ æнæмæт, хъæлдзæгæй куы цæрæм, уæд нæм нæ раздæры хъæлдзæгдзинад раздæхдæн, зæгъгæ, йæхицæн зæрдæтæ æвæрдта.

«Ацы уарыны æнæхъæн изæр цагътаин пианинойæ, зарыдаин. Тынг уарзта мæ зарджытæм хъусын!.. Стæй нын мамæ нæ уатмæ схастайд æхсæвæр, æмæ дыууæйæ арвыстайкам нæ рæстæг. Дыууæйæ!» – хъуыдытæ кодта Зæринаæ, стæй бакасти Сергеймæ æмæ бафарста:

¹ Кæрон. Райдайæн – журналы ацы азы 3-аг номыры.

– Хъуыды ма кæныс, нæ чындзæхсæвы размæ Хъобанмæ куы ацыдыстæм, уый? Уæд ард хордтай, мæхи удæй дæ фылдæр уарзын, зæгъгæ. Ныр та?

Сергейы цæстыгыл ауад уыцы диссаджы майрухс изæр. Зæрдыл æрбалæууыдысты сæ уарзæгой ныхæстæ.

– Цы у амонд дæумæ гæсгæ? – фарста Зæрина.

– Дæ цæстытæм кæсын, дæ хъæлдзæг худынмæ хъусын, – дзуапп лæвардта Сергей. – Афæ мæм кæсы, мæнæй амондджындæр нæ уайд, æмзонд, æмвæнд куы разыниккам, уæд.

– Сергей! Цы ис тыхджындæр нæ уарзондзинадæй?! Бафæндыд нæ нæ цард баиу кæнын æмæ æз ахызтæн мæ мады уынаффæйы сæрты! Æмвæнд нæ хуыйны уый?

– Æмвæнд.

– Уæдæ зæгъ дæ фыдæлты комы ахсджиагдæр дзуарæн, дæхи удæй мæ фылдæр кæй уарздзынæ, – худгæйæ дзырдта Зæрина æмæ домдта Сергейæ. – Æрмæст сайгæ ма фæкæн!

– Никуы дæ фæсайдзынæн, уый зон бæлвырд! – фелвæста йæ Сергей йæ тыхджын цæнгтæй йæ хъæбысмæ. – Зæри! Мæ царды рухс, Зæри!..

– Зæрдиагæй мæ нæ уарзтай уæддæр. Фæсайдтай мæ! – бауайдзæф кодта Зæрина. – Афæдз рацыд æрмæст... Кæд мæ ныййарджытæм хæлæг нæ бакæнын! Цы сфæнд кæна мамæ, ууыл папæ дыккаг никуы фæзæгъы. Уарзы æмæ ницæмæй цæуы йæ зæрдæхудты, хъахъхъæны бинонты сабыр цард.

– Дæхимæ дæр хорз куы нæ фæкаст, æрæджы Алимæт Аслæнбеджы махмæ кæй нæ рауагъта, уый!

– Тынг раст бакодта мамæ! Йæ зæрдæ дары, цыфæнды куы зæгъа, уæддæр папæ йæ коммæ кæй бакæсдзæн, ууыл!

– Нæ бакодта раст! Æгъдаумæ гæсгæ мын æмбæлд Аслæнбеджы æрхонын æмæ йын мæ фæнд мæй раздæр фехъусын кодтон. Мæй раздæр. Уый та, адæм фынгтæ куы ‘рцæттæ кодтой, уæд æрæрвыста кæйдæр сывæллоны, Аслæнбегмæ ма ‘нхъæлмæ кæсут, æнæнхъæлæджы командировкайы ацыд, зæгъгæ. Алимæт бон раздæр бамбарын кодтаид йæ уынаффæ йæ коммæгæс лæгæн, æмæ æз сыхбæсты ‘хсæн сæргуыбырæй нæ баззадаин. Цы дæм фæкаст йæ ракæнды раст?

– Уый куыд тызмæг у дæ хъæлæс? – скуыдта Зæрина æмæ лæджы риуыл йæхи баппæрста. – Нал мæм фæцæуы цæрын, демæ куы рахыл вæййын, уæд! Бафæлладтæн æнæ дæу, Сергей! Афæдз цæрæм, æмæ нæма бафсæстæн дæ уындай.

«Кæд æнæ мæн кæй аззайы, уымæн афтæ тынг тыхсы? Фылдæр рæстæг куы ‘рвитæм иумæ, уæд кæд бамбариккам кæрæдзий?» – батæригъæд ын кодта Сергей.

– Æппындæр мæ коммæ нæ кæсыс, ссарыс, дæ рæстæг кæм арвитай, ахæм хъуыддæгтæ. Цас хæстæ дыл ис уагæр? Мæ разы дыл ницы хæс ис æрмæст. Бон-изæрмæ куысты вæййыс, æмбисæхсæвтæм та – институты. Цы рæстæг ма дын баззайы, уый та – хæдзары куыстæн. Нæ дæ уынын...

– Ацы аз раивдзынæн мæ ахуыр фæсаууонмæ, – загъта Сергей.

– Æцæг? – бацин кодта Зæринæ. – Дæ куыст дæр ма æнцон-дæрæй куы раивис, уæд нын фæллад уадзынæн ноджы фылдæр рæстæг уайд!

– Дурамайæгæй бацæудзынæн фæззæджы...

– Сергей! – хъазын анхъæл ын уыд Зæринæ. Стæй иу уæлахиздинад мæ къухы бафтыд, зæгъгæ, ахъуыды кодта æмæ йæхицæй тынг фæбузныг. Фæлæ уæдмæ Сергей загъта:

– Дзыцца йæ сæрæн нал кæны æмæ йæм фæкæсæм, санаторимæ йæ арвитæм.

«Йæ мады мæт куыд кæны!» – ахъуыды кодта Зæринæ æмæ хуыссæнтæ кæнынмæ фæцис.

Иннæ хæттытæй уæлдай ацы ‘хсæв нæ бауæндыд Зæринæ Сергейæн бауайдзæф кæнын, мæн тыххæй нæ ивыс дæ ахуыр, фæлæ та дæ ныййарæджы мæт кæныс, зæгъгæ. Нæ бауæндыд!

Æрæджы йын бауайдзæф кодта Сергей. «Æмæ æвзæрæй цы загътон дзыццайæн уыцы бон? – йæхи хъæццулы бын ануæрста Зæринæ. – Дæхæдæг куы ацæуис базармæ, уæд дын цы уайд, зæгъгæ, йæ бафарстон! Бамбарын ын кодтон, адæмæн дæр сæ устытæ зылынджы хызынтимæ дуканитæ æмæ базартыл! Нæхимæ йæ акæнын хъæуы! Æз хъуамæ дæ зæронд дзыццайæ адыхдæр ма разынон!»

Иуафон фæлмæн хъæлæсæй сдзырдта:

– Дзыццайы санаторимæ куы арвитай, уæд ма нæхимæ ацæрæм.

– Нæхимæ, æнæмæнг, – æрбадт Зæринæйы цур сынтæгыл Сергей.

– Мамæимæ дын зæгъын, – рабадт æмæ бадаргъ кодта йæ цæнгтæ лæгмæ.

– Арæхдæр сæм цæудзыстæм, Зæринæ.

– Æз хæринаг кæнын нæма зонын, æмæ мамæйы фарсмæ куы цæрæм...

– Фендзыстæм. Бон цæуы æмæ фарн йемæ хæссы, фæзæгъынц...

* * *

Æртыккаг бон Зæрина æмæ Мисурæт æнæнхъæлæджы проспекты фембæлдысты æмæ бацыдысты паркмæ. Ныллæггомау, урссæр ахуыргæнæг æмæ æрыгон хæрзконд чызгмæ дардæй чи бакастаид, уый сæ, кæрæдзийæн амондджын царды хабæрттæ чи кæны, ахæм хæстæджытæ фæхуыдтаид. Хъæлдзæг уыд Зæрина, ныхас – къаддæр, худгæ – фылдæр, афтæмæй кодта йæ бинонты хабæрттæ Мисурæтæн, æмæ зæронд ахуыргæнæгæн дæр йæ зæрдæ куыннæ барухс уыдаид.

– Дысон мæ ме ‘фсин цæхæраджынтæ кæныныл бафтыдта! – худæгæй бакъæцæл Зæрина. Иу мын дзы æртæтигъон рауад, иннæ дæргъæццон. Хорз æмæ-иу сæ тебæйы йæхæдæг арæстътæ кодта дзыцца, уыйеддæмæ худинаг кодтон. Сергей куыд хъæлдзæг уыд дысон, уый куы федтаис!

– Арæхдæр-иу ын акæн чъиритæ! Арæхдæр у йæ фарсмæ, – дзырдта йын Мисурæт. – Нæ лæг рухсаг уæд, тынг хъыг-иу ын уыд, нæхимæ мæ куы нæ баййæфтаид, уæд. Хъуыр-хъуырай-иу бæстæ байдзаг... Нæлгоймаг сывæллонæй зындæр дарæн у: рæвдыд фылдæр домы.

– Знон ныл бон куыд аивгъуыдта, уый æмбаргæ дæр нæ бакодтам. Вареннæтæ фыхтам, дзыцца дæр нæм фæкаст.

– Цы сфыхтат?

– Чъерамитæ. Хорз рауадысты, тынг. Дзыцца бацин кодта: ныр та, дам, чындзы фых вареннæтæ ис нæ хæдзары.

Æхсызгон уыдысты ахуыргæнæгæн Зæринайы ныхæстæ. «Кæд фæллой бауарза æмæ лæджы хæдзары йæ фылдæр рæстæг æрвита, уæд бамбардзæн Сергейы дæр. Куыд цин кæны, йæ лæг хъæлдзæг кæй уыд, ууыл!»

Мисурæт æм бахудт:

– Хæдзары æфсины бынат куы ‘рцахсай, уæд мæ-иу фæхон. Æз дын чингуытæ балæвар кæндзынæн, æмæ хæринагты дзæбæхдæртæ куыд цæттагæнгæ сты, уыдæттæй дæ искай фæрсын нæ бахъæудзæн. Æз дæр чындзы куы ацыдтæн, уæд цæхх дæр чингуытæм гæсгæ кодтон хæринагыл.

– Дзыцца иннæ къуыри ацæудзæни санаторимæ, Мисурæт Магометовнæ! Ербацæудзынæ нæм уазæгуаты? Сергейæн дæр дæ кой арæх фæкæнын, æмæ мын иухатт загъта, фæсаууонмæ,

дам, дын бауарзтон дæ ахуыргæнæджы. Тынг æхсызгон ын уыдзæни дæ уынд!

– Уæ фæллад уадзынмæ кæд цæут, уый дæр ма мын зæгъ æххæст, æмæ дзæгъæлы ма фæцæуон.

– Дæс боны фæстæ Сергей отпущ райсдзæн, æмæ дыууæ къуырийы денджызы был фæуыдзыстæм, дæс боны та – Цъæйы, – дзырдта Зæрина. – Дæумæ та æнхæлмæ кæсдзыстæм иннæ къуыри. Раздæр мæ зæрды уыд Сергейы нæхимæ акæнын. Цалынмæ, зæгъын, дзыцца санаторийы уа, уæдмæ мамæймæ ацæрæм, – фенкъард Зæринайы цæсгом, аджих, стæй сабыр хъæлæсæй дзырдта дарддæр:

– Фæлæ мæм афтæ кæсы, æмæ Сергей æфсæрмы кæндзæн махмæ æмæ зноны хуызæн хъæлдзæг нæ уыдзæн... Нæ йæ уарзы мамæ! Цæуылнæ, Мисурæt Магометовнæ? Æмбары йæ мæ зæрдæ, фæлæ йæ мæ зонд нæ ахсы – афтæ æнæуынон ын цæмæн у Сергей? – Зæринайы стыр сау цæстытæ æнкъард æмæ тарст-хуызæй кастысты Мисурætмæ.

«Зæгъ-ма Зæринайæн, дæ мад æй фыруарзтæй æмбаргæ дæр нæ кæны, цас знаггад дын хæссы, уый, зæгъгæ! Алимæt дын, йæхи зæрдæйæ, хорздзинад кæны, кæй дæ рæвдауы, дæ лæджы бионтæм дæ хæстæг кæй нæ уадзы, уымæй! Фæлæ æгæр æрыгон æмæ буцхаст дæ, Зæрина, æмæ тæрсын: рас-тырдæм не спайда кæндзынæ мæ ныхæстæй. Ныр дæр не ‘мбарыс дæ ныййарæджы зын, уæд та бынтон сызнаг уыдзынæ йемæ!» – сæгъæссаг хъуыдыты ацыди Мисурæt.

– Ницы дзуапп мын дæттыс, Мисурæt Магометовнæ! – йæ цæстытæ доны разылдта Зæрина.

– Фæнды дæ дæ цард бахъахъхъæнын? – фæлмæн æм бахутд Мисурæt.

– Фæнды! Сергейы иунæг бахутдæй куыд амондджын дæн, уый куы уыни! – загъта Зæрина æмæ фæфсæрмы йæ ныхæстæй: йæ рустæ асырх сты, йæ мидбылты æнкъард бахутдис æмæ йæ развæндагмæ кæсыныл фæцис.

– Уырны мæ. Кæд дæ фæнды дæ амонд бахъахъхъæнын, уæд хъус Сергеймæ æмæ дын цы зæгъы, уый кæн. Уарзыс æй?

– Уарзын, Мисурæt Магометовнæ! – ноджы тынгдæр асырх сты Зæринайы рустæ.

– Уæдæ уæд æнцонæй сæххæст кæндзынæ мæ курдиат. Хъус æм, йæ коммæ кæс æмæ, рæстæг куы рацæуа, уæд дæхæдæг дæр бамбардзынæ, раст зонд дын кæй бацамыдтон, уый. Зонд-

джын æмæ йæ зæрдæхæлар лæппу хоны Катя. Æууæндын Кайтайыл, æмбаргæ чызг у. Стæй, дæ ныхæстæм гæсгæ дæр, Сергеймæ ницы айпп арын, Зæринаæ. Æрмæст ды дæ фылдæр рæстæг Алимæты фарсмæ кæй æрвитыс, уымæй тынг рæдийыс.

– Æндæр мæ ничи уарзы, мæ маст ма уымæн радзурын.

– Дæ ныййарджыты фæрох кæн дын куы нæ зæгъын, фæлæ уал бамбар Сергейы, бахъахъхъæн дæ амонд...

* * *

Зæринаæ тынг хъæлдзæгæй бацыд уыцы бон йæ цæгатмæ. Алимæт худгæ рауад йæ размæ.

– Нæ гæххæттытæ райстон, Зæринаæ! Сбæлвырд, кæд цæуæм, уыцы бон дæр! – æрбахъæбыс кодта йæ чызджы. – Фендзыстæм Париж!

– Кæд хъуамæ ацæуæм? – фенкъард Зæринаейы цæсгом.

– Æртæ боны фæстæ! Загътон, диссиджы цин бакæндзынæ! – бауайдзæф ын кодта Алимæт. Æрбадтысты кæрты. – Куыд ницы дзурыс, Зæринаæ? Рагæй куы бæллыдтæ Париж фенынмæ!

– Æртæ боны фæстæ, зæгъыс?.. – цыдæр цины хъуыды фæзынд Зæринаемæ æмæ ныррухс йæ цæсгом. – Мама, Сергеймæ нæ арвит! Зæгъ Батырæн æмæ гæххæттытæ Сергейы номыл скæнын кæна! Мама!

– Уый гæнæн нæй, Зæринаæ, – саст хъæлæсæй загъта Алимæт. – Батыры бон ницы бауыздæн.

– Мама! Сергеимæ мæ фæнды! – Нæ йæм хъуыста Зæринаæ.

– Сергей бацархайдтаид, мæ бинойнаг каст фæуыздæн университет æмæ йын истæмæй йæ зæрдæ балхæнон, зæгъгæ, æмæ дын фенын кодтаид бæстæтæ! Лæг хуыйны! – æрбамасты Алимæт, фестад бандонæй, ауад иуырдаем, иннæрдаем. «Йæ цин, йæ амонды рухс Сергей ссис! Æз æртыккаг бынатмæ асхъиудтон!» – уазал мигътау ныббадтысты уыцы хъуыдытæ Алимæты сæры.

– Æнæ Сергей мæ нæ хъæуы Париж дæр!

– Зæринаæ, ахæм фадат...

– Мама! Нæ зоны Сергей нæ балцы хабар! Æндæр фæндтæ скодтам знон, æмæ нæ нæхи бар уадз!

– Сергей дын ницы зæгъдзæн, – сдзырдта Алимæт æмæ йæ бынаты æрбадт. «Мæн нал фæрсы мæ чызг! Нал æй хъæуын! Нал æй хъæуын!» – ахъуыды кодта æмæ йæ цæстытæ донæй айдзаг сты. – Тынг мæ фæнды, уыцы хъæздыг горæт куы фе-

нис! Дæ уарзон фысджыты фыдыбæстæ фенынмæ рагæй куы бæллыс. «Мæ комы комдзагæй йæ æз фæхастон. Йæ уынаффæгæнæг та – Сергей! Нал ыл цæуы мæ бон! Æмæ ма хуымæтæджы шофыр куы нæ уайд!» – мæстæй фыхт Алимæт, фæлæ архайдта, цæмæй йæ хъуыдытæ ма раргом уой, ууыл. «Зæринаæ масты бын фæцис фæстаг аз æмæ рæвдауæн ныхасыл тынгдæр баууæнддзæн йæ зæрдæ!» – загъта йæхицæн мад.

– Дзыццайы санаторимæ æрвиты, æмæ нæхæдæг ацæрæм! Нæхæдæг! Дыууæйæ! – не ‘нцайы йæ хъæрæй Зæринаæ.

– Дыууадæс боны бирæ не сты, æмæ мын тынг хыг уыдзæн, уыцы балцæг куы фесæфа, уæд, – дзырдта Алимæт. – Иунæгæй цæугæ мын ма рауайа!

– Ацу папæимæ.

– Иу бон æнæмаст нæ вæйыс æмæ куыд уыдзынæ æнæ мæн?

Ницы бæрæг уынаффæ рахастой уыцы бон Алимæт æмæ Зæринаæ. Изæры сæхимæ цæуынвæнд куы скодта Зæринаæ, уæд сæм телефонæй æрбадзырдта Батыр. Йæ фырт Солæман дыууæ азы фæсарæнты фæцис, ныр сыздæхт, æмæ йæм фыдыхотæ æрбамбырд сты.

– Сымахмæ у каст, мæ хо, æмæ ма фæзивæг кæнут, – хуыдта сæ сæхимæ Батыр.

Зæринаæйæн йæ мад зæрдæтæ авæрдта:

– Иу дыууæ сахаты сæм абаддзыстæм, æмæ дæ Солæман ныххæццæ кæндзæн. Уадз æмæ фена де ‘фсин, цыхуызæн хæстæджытæ дын ис, уый.

Алимæты тынг фæндыд, йæ хотæ æмæ йæ йе ‘фсымæр Зæринаæимæ куы федтаиккой, уый. Се ‘ппæты ‘хсæн бæрæг дардта йæ рæсугъддзинадæй, æмæ уымæй сæрыстыр уыд Алимæт. Бæргæ, зындгонд нывгæнæг кæнæ композитор куы суыдаид Зæринаæ, уæд Батыр абон йæ сæр уæлиæутты сæ хистæр хо Масойы чызг Симæйæ нæ хæссид, фæлæ Алимæты иунæгæй! Уыдон дæр ын исчи не сты, уарзы йæ мадызæнæджы дæр æмæ сæ цоты дæр, фæлæ йын Зæринаæмæ бирæ хъæндзинадтæ кæй арынц, уый тыххæй фæстаг азты арæх нал æфты се ‘хсæнмæ.

Масо фынддæсаздзыдæй æрлæууыд сæ ныййарджыты ингæны уæлхъус йе ‘ртæ кæстæримæ. Сæ фыд раздæр фесæфт хæсты быдыры, фæлæ уымæн дæр хъæубæстæ цырт мады ингæныл ныссагътой. Цыппар сабийы уыцы бон фыццаг хатт фехъуыстой гæныстоны ныхас – «сидзæртæ».

Уæдæй нырма Масо сæ фынджы уæлхъус æрбады хистæрæн.
 – Тæхуды, ныр нæм искаæцæй нæ ныййарджытæ куы ‘рбакæ-
 сиккой, – загъта, куыддæр амбырд сты йæ кæстæртæ фынджы
 уæлхъус, афтæ æмæ бахудт. – Нæ мад та нын фесæфынæй
 тарст.

– Куыд бахастай дæ ныфс уал кæстæры хъомыл кæнынмæ?
 – бадис кодта Солæман.

– Адæмы фæрцы, мæ хур. Иу сыхаг нын дзабыртæ хуыдта,
 иннæ нын нæ разы къæбæр æвæрдта. Фатимæ рынчынгæнаг
 уыд гыщылæй, æмæ мын æм нæ сыхы зæрæдтæ кастысты, æз
 та быдырма цыдтæн. Алимæт тынг хорз ахуыр кодта скъолайы
 дæр. Хорз кæстæртæ мын уыдис, Солæман.

– Ферох афон нæма у, уыцы хабæрттæн? – бафарста сæ
 Зæринæ æмæ бакаст Батыры кæстæр фырт Хетæгмæ. – Уыцы
 музыкæ ма фæсабыр кæн.

– Æз дæ зæрдæхудты нæ бацæудзынæн! – загъта Хетæг
 æмæ æркъæпп кодта магнитофон.

– Нæ сæ хъæуы рох кæнын! – не сразы Зæринæимæ Симæ.
 – Уыцы фыдбылызтæ не ‘ппæты зæрдыл дæр арæхдæр куы
 лæууой, уæд хуыздæр аргъ кæндзыстæм нæ цардæн.

– Бæлццонæн нæ нуазæн авæрæм, Батыр, – бакаст æфсы-
 мæрма Масо.

– Табуафси.

– Нæ байзæддæгтæн сæ хистæр дæ, Солæман, æмæ-ма акув
 дæ кæстæртæн, – загъта Масо æмæ бакаст йæ чызгмæ. Симæ
 Зæринæйæн арæх маст кодта, æмæ та абон дæр схъаугъа кæной,
 уый мады нæ фæнды.

Солæман райста фыдыхойы къухæй нуазæн, сыстад.

– Нæ фыдæлтæ нуазæнæй амондмæ куывтой. Абон та амæнд-
 ты ахсджиагдæр у дунейы сабырдзинад бахъахъхъæнын æмæ
 бафтæд нæ къухы. Нæ райгуырæн бæстæ та кæнæд бонæй-бон
 тыхджындæр, каджындæр...

– Солæман! – бахудт æм Зæринæ. – Æмбырды ныхас кæныс?
 Фæлтау-ма нын радзур, цас æхца бакуыстай фæсарæнты. Кæнæ
 та нæхи амондæн бакув.

– Æз дæр нæхи амондæн куы кувын, Зæринæ, – дзуапп ын
 радта Солæман æмæ дарддæр йæ ныхас кодта. – Æндæр
 бæстæйы царгæйæ адæймаг фыццаджыдæр йæ фыдæлты зæхх
 мысы, йæ бинонты...

– Цыма æхцатæ кусынмæ нæ, фæлæ...

– Зæрина! Иу хатт ма нæ бадын бауадз! – схъæр ыл кодта Симæ.

– Тынг раст уайдзæф ын бакодта Зæрина. Митинг нæу, Солæман, æмæ ма исты хъæлдзæг хабæрттæ радзур, – рахацыд йæ чызджы фарс Алимæt.

– Зæрина! Мах бригадмæ-ма рацу! Мах дын бамбарын кæнæм, цæй мидæг ис адæймаджы амонд! Мæнмæ гæстæ, не ‘мбарыс, уыцы ныхасы мидис, – фестад йæ бандонæй Хетæг. Лæппу нырма фарон фæцис дæс къласы, нæма дзы фæрох сты скъолайы æгъдæуттæ.

– Ды та гыццыл лæппу дæ нырма, æмæ дæ уыдæттæй ничи фæрсы! – бауайдзæф кодта уымæн дæр Алимæt.

– Байхъусут уæ хистæртæм, – загъта Масо, æмæ кæстæртæ фæсабыр сты.

Цалынмæ Алимæt æмæ Масойæн цот нæ фæцис, уæдмæ æфсымæр æмæ хоты ‘хсæн хъæрæй ныхас дæр никуы рауад. Батыр ахуыр куы фæци, уæд бинонтæн фенцондæр. Арвыста чындзы йæ хоты, æмæ, ныр нæ зынтæ фæсте аздадысты, зæгъгæ, куы загътой Масоимæ, уæд Зæрина дзурынхъом фæцис æмæ сæ мæты бафтыдта. «Фыдызнагимæ стох кæнин уыцы сабийы сæраппонд, фæлæ мæм Алимæt нал хъусы» – сагъæстыл-иу схæцыд Масо, чысыл Зæрина йæ мадыл куыд æнæфсарм хъæртæ кæны, уымæ хъусгæйæ.

Солæман фæцыбыр кодта йæ куывд æмæ æрбадт йæ бынаты.

– Мах зæрдæмæ фæцыдысты дæ ныхæстæ, Солæман, – бахудт æм Симæ. – Нæ къухы бафтæнт не стыр хæстæ...

– Дæуыл та цы хæстæ æвæрд ис, Симæ? – ныххудт Зæрина. – Хъугдуцæгæн йæ хæс у бирæ æхсыр æрдуцын æмæ йæ мæнæ махæн афоныл сæрвитын.

– Уымæй мæнг зæгъыс, Зæрина, – айста йын йæ ныхас Хетæг. – Хистæр фæлтæр сæ туг революцийы сæраппонд ныккалдтой, астæуккаг – нæ бæстæ фашизмæй бахызтой, мах та аразæм ног горæттæ, заводтæ, фæндæгтæ, кæнæм хойраг æмæ фосы куыст. Уым аиппæй цы ис?

– Мурдæр ницы! – Хетæгæн ныфсæвæрæгау акодта Симæ. Алимætæн уый фæхъыг æмæ æлхыскъ ныхас кæнын систа:

– Ды дæр, дунейы адæмы сæрвæлтау чи тох кæны, уыдонæй ма разын?

– Уыдонæй дæн æз дæр, – дзуапп радта Симæ. – Æз архай-дзынæн, цæмæй нæ фермæ æрвылбон æххæст кæна йæ пълан.

Ахуыр кэндзынæн, цæмæй хуыздæр зонон мæ куыст. Нæ алчидæр бирæ фæллой куы кæна, уæд тыхджындæр кæндзæн нæ бæстæ. Тыхджынмæ та æдæрсгæ нæ сисдзæн йæ къух йе знаг. Раст æмбарын политика, Батыр?

– Раст. Дæ цæрæнбон бирæ, – бакодта мадыфсымæр.

– Уый дын чызг! – бахудт æм Хетæг дæр. – Зæринайы ма уæхимæ акæнут æмæ йæ истæуылты ацахуыр кæнут!

– Хорз кæстæртæ нын ис, Масо, æмæ сæм нæ фыдæлты дæснийад æдæрсгæ куыд раттæм, уыцы амонд нæ уæд.

Алимæт фынджы уæлхъус Батырæй нæ бауæндыд Хетæгмæ исты сдзурын, фæлæ куы сыстадысты, уæд хæрæфырты балкъонмæ акодта.

– Зæринайыл цæмæн хъæртæ кæныс, уый-ма мын зæгъ? Дæуæй ахуыргонддæр æмæ рæсугъддæр кæй у, уый дæм хардзау кæсы?

Хетæг фырæфсæрмæй йæхицæн бынат нал ардта, асарфтытæ кодта йæ сæр.

– Дæу фæрсын!

– Йæд у... Зæринае дын искуы йæ хуыссæн бафснайдта?

– Ды нырма тынг æрыгон дæ æмæ, уынгтæ чи нæ мæрзы, пълотæ чи не ‘хсы, уымæн кад нæ кæныс!

– Дæу та цыхуызæн чызг хъæуы? – бафарста йæ Хетæг.

– Ахуыргонд, зондджын, амондджын!

– Нæ рауайдзæни Зæринайæ ахуыргонд! Фыццаг аз сеситæм куы ссыдтæн, уæд уæм иу мæй фæцардтæн, æмæ, æз цы Зæринайы федтон, уымæй ахуыргонд нæ рауайдзæн. Ахуыр дæр фæллой у...

* * *

Æрталынг. Сæрдыгон изæр йæ барты бацыд: адæм ссыгътой цырæгътæ, фæсивæд уынгты тæгъо кодтой, гом рудзгуытæй хъуысти музыка.

Алимæт æмæ Зæринае уыцы афон ныххæццæ сты Сергейы хæдзары размæ.

– Аныхас кæн нæ балцы фæдыл æмæ мын уæ уынаффæ фехъусын кæндзынæ райсом, – загъта Алимæт.

– Хорз, мамæ, – йæ сæр банкъуыста Зæринае æмæ кæртмæ бахызт.

Зæринае куы федта, хæдзары рухс нæ сыгъд, уый, уæд бадис кодта: никæдæм цæуинаг уыдысты аизæр æфсин æмæ лæг.

Карты царджытæ хорз зыдтой сæ кæрæдзийы бинонты цард. Кæд Билæхан йæ чындзы фыдкой никуы никæмæн ракодта, уæддæр сыхæгтæ уыдтой, Сергейы рæсугъд ус бинонтыл тынг æнувыд кæй нæу, æмæ тæригъæд кодтой зæронд мадæн.

Фари та дохтыр уыд æмæ карты иннæ царджытæй хуыздæр зыдта, ацы фæстаг аз Билæханыл зæрдæниз куыд стых ис, уый.

Уыцы бон Билæханы рынчындонмæ ахæццæ кодтой тынг тыхстæй. Карты царджытæй дæр цалдæр ацыд йемæ. Уайтагъд схæццæ сты Сергей æмæ Сослан. Рынчын бацагуырда Катяйы. Талынгтæм уым фæци Фари дæр.

– Зæринайæн зæгъдзынæ, Сергей рынчындоны бафæстиат уыздæн, зæгъгæ. Йæ зæрдæ куы ‘хсайа, – Фарийы фæдыл руздынгæй адзырдта Катя.

Ус ацыди сæхимæ. Уæдмæ фæзынди Зæрина дæр.

– Дзыццæмæ нæ бауадтæ, мыййаг? – афарста йæ Фари.

– Æмæ кæм ис?

– Рынчындонмæ йæ аластой фæссихор æмæ йæ, зæгъын, кæд фехъуыстай? Æз æм мæнæ ныртæккæ уырдам цæуын. Катя ис йемæ.

– Рынчындонмæ? Цæмæн? – тарстхуызæй афарста Зæрина.

– Ма йын тæр! Адзæбæх та уыздæн, – батæригъæд ын кодта Фари.

Зæрина сæргуыбырæй лæууыди дуармæ. «Ныр та Сергей уыцы зæронды цур баддзæн æхсæвæй-бонæй!» – ахъуыды кодта æмæ бынтон æрæнкъард.

– Цом, фен æй, кæннод æм дæ зæрдæ ‘хсайдзæн, – фæрæвдз и Фари æмæ дуарырдæм фæзылд. «Батыхст ыл, магуыраг! Æз ын куыд æнхъæл уыдтæн, ахæм æвзæр адæймаг нæу, æвæццæгæн...»

– Мæн не ‘вдæлы! – загъта йын Зæрина æмæ цæстысыгтæ рустыл æруадысты.

– Ма ку, мæ хур, æз æм суайдзынæн æмæ уырдыгæй мæ фæндаг дæуыл ракæндзынæн, – загъта ма Фари æмæ ацыд.

«Æрбарынчын та ис! Фырадæргæй та æрбарынчын! Йæ фырт æртæ мæйы иунагæй куы ацæра мемæ, уый мæтæй йыл низ бафтыд! Нæ йæ хъæуы фæлтау санатори дæр», – тыргъты рауай-бауайыл схæцыди Зæрина, стæй цалдæр ныхасы афыста лæгмæ, дуар ныггуыпп кодта æмæ йæ мадмæ ацыд.

Фæссихæрттæм чумæдæнтæ тыргъы цæттæйæ лæууыдысты. Алимæт хæдзары цыдæртæ архайдта æмæ сабыр хъæлæсæй

зарыд: цалдæр боны йæ уарзон хъæбул йæ фарсмæ кæй уыздæн, уымæй рухс уыд йæ зæрдæ.

Зæринаæ йæ фæндаггон дарæсы бадти кæрты бæласы аууон Аслæнбегимæ.

– Рынчындонмæ ныздзырдтон æмæ, дам, Билæханæн гыццыл фенцондæр. Изæры йæ абæрæг кæндзынæн, – загъта Аслæнбег. – Мæнæ дæ мады дæр рагацау сдзæбæх хъæуы, хъаст кæны йæ зæрдæйæ, – фæлмæн бахудт Алимæтмæ, райста йын йæ къухæй дыргъты къус æмæ ацамыдта йæ сæрæй бандонмæ. – Абад нæ цуры.

– Кæй æвдæлы бадынмæ? – загъта Алимæт, фæлæ Зæринаæ-йы фарсмæ æрбадт.

– Куыддæр балцæй ссæуат, афтæ иу Кисловодскмæ ацу æмæ баулæф, дæ зæрдæ хорз нæу.

– Папæ! Ацы фæндагыл цас бахардз кæндзыстæм, уый куы зонys!

– Дæ мад йæ зæрдæйæ тыхсы, уый нæ уыныс?! – æрбамæсты йæм фыд, фæлæ Алимæт бахудт:

– Ницы мын у! Уколтæ та акæнын кæндзынæн, нуызгæ хостæ дæр, дзуапп ын радта ус.

– Адæм сæ цотæн машинæтæ æлхæнынц, дæсгай минтæ сын лæвар кæнынц! Сымах та цалдæр мины сæвæрдтат мæ номыл æмæ фегæр стут!

– Ацы аз фылдæр ахуыргæнинæгтæ райсдзынæн, æмæ-иу сæ цы райсон, уыдон дæу уыздысты, – лæгъстæтæм фæцис Алимæт. – Нæ хæдзар дæр дæу куы у, цы бынтæ нæм ис, уыдон дæр, – стæй бакаст лæгмæ. – Аслæнбег, дард фæндагыл куы цæуæм, куыд нын смаст кодтай!?

– Йæ ныййарæг мадæн чи нæ тæригъæд кæны, уый ма адæмыл куыд батыхсдæн? – æрæджиау сабыр хъæлæсæй бафарста Аслæнбег, сыстад æмæ хæдзармæ бацыд.

– Æз адæмæн нæ, фæлæ мæхицæн схъомыл кодтон чызг! Мæхицæн! – адзырдта ма йæ фæдыл хъæрæй Алимæт æмæ æрбахъæбыс кодта Зæринаæйы.

Дыккаг бон куы æризæр, уæд Билæхан гыццыл фæсæрæндæр æмæ лæшпуты сæхимæ арвыста.

– Цæут, мæ хуртæ, ныр мын тас нал у, – загъта сабыр хъæлæсæй æмæ Сергейы къухыл йæ арм æрæвæрдта.

– Уæ тамакойы тæфæй стыхсти Дзыцца, – бахъуыр-хъуыр кодта Катя дæр.

– Куы нæ дымæм, – бакаст æм Сергей.

– Нырмæ кæй бадымдтат, уый тæф уæ афæдзмæ дæр не ссæудзæн, – фæлмæн худтысты чызджы тар цæстытæ.

Катя Билæханы цур баззад. Лæппутæ куыддæр рынчындонны кæртæй рахызтысты, афтæ сыл Гозекка амбæлд. Афарста сæ æмæ, Билæхан фæдзæбæхдæр, уый куы базыдта, уæд загъдмæ фæцис: Гозеккамæ гæсгæ, фыццаджы-фыццаг рынчынгæсæн хъуамæ уымæн йæхи бацагуырдаиккой. Хъæрмæдонæй горæтмæ дыууæ сахаты цыд дæр нæу æмæ æрцыдаид! Ныр та йæм худинаг кæсы, Билæханы фæрынчыны хабар æцæгæлон адæмæй кæй фехъуыста, уый.

– Ныртæккæйы фæсивæд æнæмæт сты! Æнæмæт! Афтæмæй йыл исты куы ‘рцыдаид, уæд та?

– Нана! – æрбахъæбыс æй кодта Сослан. – Уыцы «исты» ма дæуæй фефсæрмы уыдаид?

– Мæнæй! – загъд кодта Гозекка, фæлæ йæ цæстыты фæлмæн рухсæй ради лæппуты зæрдæ. Стыр уæззау уаргъ сын цыма æриста сæ уæхсчътæй, уыйау сын фенцон Гозеккайы æрбацыд. – Чи ис йæ цуры? – афарста сæ ус.

– Катя.

– Акæнут æй уемæ.

Сергей сæхимæ куы бацыд, уæд бамбæрста, фæстаг дыууæ бонны куыд бафæллад, уый. Тынг фæтарст ацы хатт йæ мадæн. Дзыцца йын тыхулæфт кæнын куы байдайы, уæд Сергей зæрди-агæй æрфæсмон кæны, дохтырыл кæй нæ сахуыр кодта, ууыл: «Дæ ныййарæг мад афтæ тыхсæд, æмæ йын дæ бон баххуыс мацы уæд?!» – бакатай кæны алы хатт.

Сергей ссыгъта рухс æмæ ауыдта уаты стъолыл Заринайы фыстæг: «Мамæимæ райсом фæссихор Францмæ цæуын! Дæу дæ мадæй мæнмæ никуы равдæлдзæн! Никуы! Зæрина».

– Францмæ? Балцы? – бадис кодта Сергей æмæ диваныл æрбадт. Ногæй та бакаст фыстæг æмæ хъуыдытыл фæци.

«Кæй къух амоны, алы бон рæстæг хъæлдзæг æмæ æнæмæтæй æрвита, уый? Кæд мæхæдæг истæмæй рæдийын æмæ йæ не ‘мбарын? Нырма зæрдæзæгъгæ рæвдыд не ‘ййафы Зæрина, фæлæ цы ма бон у? Тыхсы, æвæццæгæн, не ‘вадат хæдзары Алимæты буцхаст чызг!» – загъта йæхицæн сабыр хъæлæсæй. Рудзынгмæ бацыд. Талынг уынгты иу змæлæг нæй. Мæй дæр цыма æнкъард цæстæй кæсы Билæханы иунæг фыртмæ. Сергей йæхи фарста: цæмæй Зæрина æрсабыр уа, бинонты цардыуаг хуыздæр бамбара, уый тыххæй цы бачындæуа? Дзуапп не ссардта.

«О, фæлæ бинойнаг йæ цардæмбалмæ хъуамæ æрвылбон уадæнцоймæ æнхъæлмæ кæса? Йæ маст, йæ низы сæр ын ма ‘мбара, йæ фарсмæ ма балæууа йæ зыны сахат?» – хъуыдытыл та ахæцыд лæг, æмæ йæ зæрдыл æрлæууыд, йæ бинойнагимæ фыццаг хатт куы фæбыцæу, уыцы изæр. Ууыл ныр рацыд фондз мæйы. Фæлæ йæ хъуыды кæны абонау. Институтæй сыздæхт уæддæр. Дзыцца йын йæ цуры æхсæвæр авæрдта æмæ фын-джы фарсмæ æрбадт йæхæдæг дæр. Ахордтой, аныхæстæ код-той, стæй фырт йæ уатмæ ацыд. Зæрина йæ уым уайдзæфты бын фæкодта:

– Æмбисæхсæв сыздæхыс институтæй, стæй ма дæ мад дæр æнæхъæн сахат къухнайы ныддары!

– Фынддæс минуты, Зæрина, – бахудт æм Сергей.

– Æппындæр дæ мæнмæ хæстæг нæ уадзы!

– Абонæй фæстæмæ афтæ нал бакæндзыстæм, – ныхас хъа-зынмæ аздæхта Сергей. – Дæхæдæг-иу æрбауай мæ размæ. Æз дын мæ боны хабæрттæ ракæндзынæн, байхъусдзынæн-иу дæумæ дæр...

– Мæнмæ уыцы ныхæстæм хъусын нæ цæуы, – загъта хъæ-рæй Зæрина. – Цал дуры баластай арæзтадмæ! Куыд сæххæст кодтат уæ куысты пълан! Чи амарди! Чындз чи хæссы!..

«Æз æндæр цардыл нæ сахуыр дæн. Æндæр зонд дæр мæм не ‘рцæудзæн, Зæрина, æмæ кæд нæ цæуы дæ зæрдæмæ мæ царды фæндаг, уæд дын бар ис дæ ныййарæг мадмæ ацæ-уынмæ!» – дзуапп радта йæ бирæ хъуыдытæн Сергей æмæ тар-æрфыгæй баздæхти фæстæмæ диванмæ.

Сергей æнкъардæй йæ мидбылты бахудт. Йæ зæрдыл æрлæу-уыдысты сæ кæрты цæрджытæ, сæ сыхæгтæ Сослан, Гозекка, Фари, Катя...

– Катя! – загъта сабыр хъæлæсæй æмæ цыдæр æрбаисты йæ сагъæссаг хъуыдытæ. Цыма раздæр рохуаты чи аздад, уыцы стыр хæзнайыл æнæнхъæлæджы йæ цæст æрхæцыд, уыйау барухс йæ зæрдæ. «Ахæм хо дæ хæдзары ма уæд!» – бахæлæг кодта Сосланмæ, ауагъта йæхи диваныл æмæ уайтагъд афынæй.

* * *

Билæхан, чындз балцы ацыд, уый куы фехъуыста, уæд ын æхсызгон кæм уыдаид. Алимæты уынаффæ кæй уыд, уый дæр бамбæрста. Ныййарæгимæ стох кæнын та хъæбулæн æнцон нæ вæййы!

– Дæ зæрдæ ма фæхудæд Зæринайыл. Фенын хорз у. Нæ фæцис, æвæццæгæн, йæ фадат демæ аныхас кæнынаен, – дзырдта Сергейæн Билæхан. – Æрыгон у нырма, æмæ йын Алимæт цы дзуры, уыдæттæ кæны. Уымæн дæр йæ иунæг хъæбул у, æмæ йæм ма смæсты у.

– Былæй йæ нæ аппаратзынаен, – бахудт æм фырт.

– Ма тыхсын кæн дæхи. Мах зæды хуызæн дыууæ лæшпуйы кæй стæм, уый Зæринаæ базондзæн искуы! – зæрдæтæ йын авæрдта Сослан дæр, æмæ рынчын мады цæсгом фæххæлдзæгдæр.

Сергей æмæ Сосланæн иумæ уыди сæ куыст, сæ ахуыр, сæ цард. Сергей æрхаста бинойнаг æмæ йæм фæзынд, æрмæст йæхи-мидæг кæй хаста, йæ хуыздæр æрдхордимæ кæй нæ дих кодта, ахæм сагъæстæ. Рагæй дæр мадзура уыди Сергей. Сослан-иу ххæлдзæг ныхæстæ кодтаид, зарыдаид, æмæ-иу æм уый æнæдзургæйæ хъуыста. Æз, дам дæ дыууæ азы хистæр дæн! Фæстаг рæстæг та æнкъард хъуыдытыл фæвæййы Сергей æмæ фылдæр хатт Сосланы ххæлдзæг ныхæстæм хъустæ дæр нал æркæны.

Сослан æмбæрста, дыууæ адæймаджы уымæй уæлдай кæрæдзи куы нæ ‘мбарой, уæд сын никæй бон ницы бауыздæн. Бинонты царды бирæ фæзилæнтæн та искæй æххуысæй бахынцæн нæй. Йæ зæрдыл æрбалæууыд, æрæджы кинойæ куы ‘рбацæйцыдысты, уæд Сергей куыд бацин кодта:

– Харитоны хæдзары сæр къулæй кæй нал уынын! Раздæр æм февналын хъуыд, Сослан.

– Дæ зæрдæ цæмæй нæ барухс вæййы! Æмæ дыл худæн нæй, ницы фæдтай хорздзинадæй! – бауайдзæф ын кодта уæд Зæринаæ...

Сослан æмæ Сергей кæртмæ бацыдысты.

– Рауайут-ма! Æз сымахмæ куы ‘нххæлмæ кæсын! – радзырдта сæм рудзынгæй Харитоны бинойнаг.

– Цы нæ кæны Фари? – афарста Сослан.

– Дзæгъæлы нæм нæ дзурдзæн, – загъта Сергей æмæ сыхæгты дуар бакодта.

– Знон Билæхан батыхст, лæшпуйæн, дам, йæ гуырæнбон у æмæ, дам ын скувын ххæуы! – сæ размæ дзургæ рауад ус.

– Мæнæй та ацы хатт дæр фæрох! – батыхсти Сослан.

– Дæуæй фæрох, фæлæ мадæй ахæм хабæрттæ нæ рох кæнынц, ма хур. Бадгæ уæхимæ акæнут: ххæлдзæгдæр уын уыздæн! Ахæссут мæнæ ацы тæбæгътæ уемæ.

Лæппутæ кæртмæ куы рахызтысты, уæд федтой, Сосланты рудзынгæй рухс кæй кæлы, уый.

– Катя уæхимæ ис! – бацин кодта Сергей æмæ уыдонырдаæм атагъд кодта. Фынгыл шампайнаг сæны авг куы федта, уæд бахъæлдзæг. Сослан фынгыл æртæ чырийы авæрдта, райста Сергейы къухæй, фых карк æмæ цъæх хъæдындртæ кæм уыдысты, уыцы тæбæгъ. – Мах дæр дæм афтид къухæй нæ фæзындыстæм, Катя, кæсыс?

Катя сæ разы лæууыди рог тæнæг къабайы. Сергей йын рагæй нал федта йæ цæстыты ирд тæмæн – æрфгуыты бынæй цины цырæгътау фæлмæн сыгъдысты æмæ та-иу бæзджын цæстыхау-ты бын тарстхуызæй амбæхстысты.

– Арфæ дын кæнын! – загъта æрæджиау Катя.

Сергей чызджы къухыл æрхæцыд æмæ йæм йæ рус бадардта.

– Ахæм амонд та кæм ис! – авæрдта Сергейы русыл йæ арм Катя æмæ асырх и.

Сергей уый куы федта, уæд, бæстон кæй нæма бамбæрста, ахæм æхсызгондзинад ахъардта йæ уæнгты.

– Сергей, амондимæ цæр! – сита уæдмæ нузæн Сослан.

– Сергей, амондимæ цæр! – бæзджын хæлæсæй афæзмыдта Катя дæр.

«Цы мæ ‘мбæхсы? Цæмæн асырх вæййынц йæ рустæ?» – бакаст та чызджы цæсгоммæ Сергей. Уыцы хъуыды иунæг ис-дуг дæр уæгъд не суагъта Сергейы уыцы изæр.

Райсомæй Сосланимæ Катяйы ногдзауты лагерьмæ сластой – чызг сæрды уæгъд бонты уырдаæм ацыд кусынмæ. Сергейы фæндыди Катямæ кæсын. Фæлæ æфсæрмы кодта æмæ йыл дис бафтыд – цы йыл æрцыд?..

* * *

Иу къæвда изæр сæ балцæй æрхæццæ сты Алимæт æмæ Зæрина. Аслæнбег сын сæ дзаг чумæданта мидæмæ бахаста, стæй сæ фæрсынмæ байдыдта.

– Бафæлладтæн, – бахудт æм ус æмæ йæ дарæс ивынмæ фæцис.

– Дæ фæллад тагъд ссæудзæн, ууыл та цы тыхсыс, – йе уæхсчытыл ын кæлмæрзæн æрбакодта Аслæнбег. – Дæ дарæс ныххуылыдз æмæ дæхи бахъарм кæн.

Алимæтмæ æрæджиау фæсмон æрцыд: «Утæппæт æхцатæй иу сæны авгæй дæ лæджы ма барæвдау? Ницы йын бауагъта йæ чызг æлхæнын. Цæмæн, дам æй хъæуы?»

– Хъарм дон мын рауадз, мамæ! – бадзырдта йæм Зæринаæ. Алимæт сыстад йæ бынатай.

– Хорз, мæ къона!

– Мæнæ ацы къабайыл тагъд иту авæр! – мады хъæбысы тарцъæх, ногæлхæд къаба авæрдта Зæринаæ.

– Абон дæ фæллад суагътаис! – скаст æм мад.

– Сергей мæм æнхъæлмæ кæсдзæн!

– Дæ размæ рацæуыны рæстæг дæр ын нæ фæцис! – бахъуыр-хъуыр кодта Алимæт.

– Уæд Дзыццайы фарсмæ та чи баддзæн? – загъта ма Зæринаæ æмæ йæхиуыл ваннæйы дуар бахгæдта.

Алимæт уатмæ бацыд, сынтæджытæ, диван æмæ бандæттыл пырхæй лæууыдысты ногæлхæд къабатæ, хæдæттæ, къахыдарæс. Ус диваны кæрон æрбадт æмæ сæм каст. Æрæджиау Зæринаæ дæр æрбахызт.

– Уæд та дзы иу дæ фыдæн радтаис? – нæлгоймаджы хæдæттæм ацамыдта Алимæт, фæлмæн бахудт æмæ ма йæ ныхæстæм бафтыдта. – Куыд æхсызгон ын уайд!

– Мамæ! – хъæрæй йын бауайдзæф кодта Зæринаæ.

– Исты йын балхæнын хъуыд, бæргæ.

– Уæртæ йын чи ис, уыдон уал дарæд! – йæхи ныхæстыл адардта Зæринаæ æмæ хæдæттæ йæ хызыны авæрдта. – Сергей ног дарæс уарзгæ дæр нæ кæны. Айфыццаг ын Дзыцца хорз къуымбил хæдон балхæдта æмæ йæ нæма скодта йæ уæлæ: тыхсгæ, дам, кæнын ног дзаумайæ...

Зæринаæ машинæ фæурæдта æмæ уайтагъд ныххæццæ йæ лæджы хæдзармæ, фæлæ дзы никæй ныййæфта æмæ, Катяйы абæрæг кæнон, зæгъгæ, уыдонмæ фездæхт.

– Мидæмæ! – бацин ыл кодта Гозекка. – Фелвас дæ хуы-лыдз пæлæз.

– Катя уæхимæ нæй? – æрлæууыд дуаргæрон Зæринаæ.

– Уæдæ кæм ис? – загъта ус æмæ бадзырдта чызгмæ.

– Кæцæй фæдæ? – рауад тыргътæм Катя æмæ уазæджы мидæмæ бакодта.

– Нæ мæ ‘вдæлы бадынмæ, Катя. Сергей тагъд не ‘рбацæудзæн?

– Абон æм ма ‘нхъæлмæ кæс, – бахудти Катя.

– Кæм та ис? – фенкъард Зæринайы цæсгом, йæ хызын бандонмæ баппæрста æмæ йæхи диваныл æруагъта.

Сергей æмæ Сослан машинæтæм ацыдысты, уый куы фехъуыста, уæд барухс йæ зæрдæ:

– Ёцæг зæгъыс?! Æмæ, дам, ма хыл кæн йемæ! Никуы дзы фехъуыстон, машинæ æлхæнынвæнд скодта, уый! Фæлæ мын тынг æхсызгон у!

Катя фефсæрмы, æнабары Зæринайы кæй асайдта, уымæй æмæ бахудт.

– Раст мæ нæ бамбæрстай! Машинæтæ – куыстæн.

– Куыстæн?! – фестæлфыд уазæг. – Мæнæй афтæ, адæмы лæгты хуызæн йæхицæн машинæ балхæндзæн!

– Дæхимæ цы ног хабæрттæ ис?

– Мæнæ ныртæккæ Парижæй æрбахæццæ дæн æмæ ардæм ратагъд кодтон! Сергейы фенынмæ бæллыдтæн, æмæ... – ауыгъта йæ къух Зæрина. – Ницы! Нæ йæ хъуыд ус курын! Æхсæвæй-бонæй кус æмæ амонджынаы цæр дæхицæн.

– Дæхæдæг тагъд кусын райдайдзынæ, æмæ...

– Нæ, Катя! – сыстад йæ бынатæй Зæрина. – Ёз хъуамæ Сергейæн бамбарын кæнон, цард æрмæст фæллоуæ кæй нæ у, уый. Иу та ма дзы удæнцой вайы!.. Æмæ уымæ дæр тырнын хъæуы.

– Уымæй дæр цы мæнг зæгъыс, – аивта ныхасы сæр Катя. – Ёцæг уал-ма мын ракæн дæ балцы хабæрттæ.

– Райсом нæхимæ рацу æмæ дын нывтæм гæстæ æппæт дæр радзурдзынæн.

– Катакомбæты тыххæй дæр?

– Мæ сæрызонд фæлыгъд?

– Ёз сæм нæ фæлæууыдаин æнæ ныххизгæ...

– Дæ хуызæттæ махимæ дæр уыд. Денфер-Рошеройы фæзы къуыри иу хатт æрæмбырд вайыинц, цæмæй мæрдтыбæстæм бахауой, уый тыххæй. Нæуæдз къæпхæныл зæххы бынмæ ныххиз, дæс æнусы дæргъы Парижы цæрджытæй чи амард, уыцы æхсæз милуан адæймаджы стджытæ феныны тыххæй! Нæ, Катя, Парижы бирæ диссæгтæ фенæн ис! Катакомбæтæм мæ нæ равдæлд... Сергей æнæ мæн æнкъард нæ кодта? – цæхгæр афарста Зæрина.

Катя скъаппæй райста, фæткъуытæ æмæ сәнæфсиртæ кæм уыдысты, уыцы вазæ, къафетты къопп æмæ бафарста уазæджы:

– Сæн нуазыс?

– Цавæр сæн?

– Нана мæнæргъытæй кæй скодта, ахæм.

Зæринайы зæрдæмæ нозт фæцыд, æмæ дзы дыууæ куы аныз-

та, уæд фæхæлдзæгдæр. Радзырдта, фæндагыл æй цал нæлгоймаджы бауарзта, уый дæр.

– Иу та дзы Мæскуыйаг уыд. Макс йæхи схуыдта. Йæхимæ машинæ, дачæ, хæдзар! Иууылдæр, дам, дæу уыдзысты, æрмæст мын баком. Уымæй афтæ лæгмæ нæма æрцыдтæн, – агуывзæйы нозт кæнгæйæ, бачыр-чыр кодта Зæрина. – Рестораны бадтыстæм уыцы изæр æмæ нын йæ фынгæй ахæм зынаргъ хуын æрбарвыста! Фæкафыдыстæм иумæ. Загъта мын, мæ хуызæн уындджын æмæ кондджынтæн ныртæккæ тынг стыр аргъ кæй кæнынц Мæскуыйы.

– Ахæм бынатæй дæхи æнæхай фæкæн!

– Сергейы тыххæй!..

Иуцасдæры фæстæ та Зæрина йæ тышпыртæ агуывзæ ногæй айдзаг кодта, йе ‘мбалмæ тæссармæ бакаст.

– Барасыг дæ кæндзæн! – фæтарст ын Катя.

– Расыгæй дæр æвгъау дæн дæ сыхагæн æмæ æвронгæй дæр. Æмбарыс?

– Не ‘мбарын, – æрбамæсты йæм Катя æмæ скъаппы йæхи цыдæр агурæг скодта, йæхæдæг сæн амбæхста.

Зæрина йæ уырдам дæр «багæрах» кодта:

– Ды расыг кæнын дæр нæ зоныс æмæ рæдийын дæр. Фæлæ кæй хъæуыс ахæм рæстудæй? Майрæмы? Мæныл та алцыдæр фидуу! Алцы!

– Уæд цæмæн? – ноджы тынгдæр бадис кодта Катя.

Зæрина сыстад, йæ сæрыхъуынтæ амбырд кодта, уæлиау сæ атыхта æмæ æрлæууыд кæсæны цур. «Æмæ куыд рæсугъд у, уый та!» – ахъуыды кодта Катя, Зæринайыл сæрæй къæхтæм йæ цæст æрхæсгæйæ.

– Рæсугъд сылгоймæгтæн стыр аргъ кодтой æппæт æнусты дæр, – бафиппайдта Зæрина Катйы хъуыдытæ бамбаргæйæ. – Нæлгоймæгтæн сæ хуыздæртæ мардтой кæрæдзийы уыдоны тыххæй, калдтой сын сæ къæхты бынмæ сæ хъæздыгдзинад. Æз та æрмæст рæсугъд нæ дæн, Катя! Хъæздыг дæр ма дæн!

– Хъæздыг?

– О! – бацыди фынджы цурмæ Зæрина, æрбадт йæ бынаты. – Ды мæныл дæхи ма бар! Æрмæст мæ хæдзар дæр фæндзайæхсай мины райсид. Иу уыйас та...

– Зæрина! – фескъуыдта йын йæ ныхас мæсты хъæлæсæй Катя, – дæ ныййарджытæ дæуæн фембырд кодтой бирæ бынтæ, ныр та дæу рад у. Бацархай дæ сывæллæтты тыххæй...

– Мәнен сывәлләттә нә уызән! Кәд дә нә уырны, уәд бафәрс нә дохтырты. Стәй мә хъәугә дәр ницәмән кәнынц, – ауыгъта йә къух Зәрина. – Зәгъәм, Сергеимә ахицән стәм, уәд мә хъәуы йә сывәллон?.. Нә, мамә мын раст уынаффә бакодта. Сәрибар адәймаг дән абон...

Зәрина ма бирә цыдәртә фәдзырдта, стәй ацыд сәхимә. Цалдәр боны фәстә Сергей дәр фәзынд. Зәрина йыл ба-
цинтә кодта, хатыр дзы куырда, балцы әвастәй кәй ацыд, уый тыххәй, әмә йәм ләг уәлдай ницыуал сдзырдта.

Уәдмә Биләханы дәр әрластой рынчындонәй, әмә Сер-
гей Цәймә цәуынвәнд скодта. Ләг әмә ус уыйразмә бон фәссихор Алимәтатәм ацыдысты. Мад чызг әмә сиахсы хъәлдзәгәй куы федта, уәд сыл бацин кодта:

– Әхсызгон мын у, әнәмастәй дә кәй уынын ацы хатт, – ахъәбыс кодта мад чызгән, стәй райста Сергейы къух.

– Тынг сәххормаг стәм, мамә! Исты нын ацәттә кән, – ләджды къухыл рахәцыд Зәрина. – Цом мә уаты сатәджды абадәм.

Алимәты зәрдыл әрбаләууыд, балцы ацәуыны размә йын Зәрина цы маст скодта, уый әмә ацыд сә фәдыл уәладзыгмә.

«Дыууә боны мә нә федта әмә мә нә бафәрсы, рын-
чынай дә ныууагътон әмә куыд дә, зәгъгә! Сергей йеддәмә йә ничиуал хъәуы ацы дунейыл!» – ахъуыды кодта Алимәт әмә әрбадти уаты нылләг стьолы фарсмә.

Зәрина рахаста, Францәй кәй әрбаластой, уыцы нывтә, кьамтә, Сергейы цур сә стьолыл авәрдта әмә бабадт йә фарсмә.

– Дә зәрдәмә дзы чи фәцәуа, уыдон нәхимә ахәсдзыстәм!

– Суадз дә фәллад әмә уәртә хуыйджытәм бауайәм: уыцы хъуымац кәдәй нырма ләууы, – загъта Алимәт.

– Нә мә ‘вдәлы, мамә! – баләвәрдта кьам Зәрина Сер-
геймә. – Ссар-ма мә утәшпәт адәмы ‘хсән!

– Фәләуу-ма, әз дәумә дзурын, – әрбамәсты Алимәт йә чызгмә. – Райсом бон нал кәны?

– Райсом Сергеимә Цәймә цәуәм...

– Цәймә?!

Алимәты уадултә бынтон асырх сты. «Бауынаффә мын кодтой! Әз дзы фарст дәр не ‘рцыдтән!» – февзәрд йә сәры. Хъәрәй та загъта:

– Зәрина турбазәтыл зила, уый мә нә фәнды... Денджы-
зы былмә йә уәддәр алас. Әз уын ратдзынән әхца.

– Нæ, мамæ, Сергейы Цъæймæ фæнды.

– Дæу та?

– Мæн дæр, – ауыгъта йæ къух чызг æмæ та райста æндæр къам. – Мамæ, мах æххормаг стæм, уый дæ ферох?

– Хæринаг цæттæ у, фæлæ уал Сергеимæ куы аныхас кæнин, уый мæ фæнды.

Зæрина фæтарст. Тынг мысыд Сергейы, балцы куы ацыдысты, уыцы бонты, æмæ ныр цин кодта йæ зæрдæ, афтæ лымæнæй кæй цардысты, ууыл. «Мæхæдæг ракъахын загъд, Сергей! Мæ удæй дæ фылдæр куы уарзын, иунæг бон дæ куы нæ фенын, уæд мын мæ цард куы сæнад вæййы, уæд цытæ кæнын? Ды ма ма бауадз фæрæдийын!» – тæккæ дысон йæ зæрдиаг ныхæстæ фæкодта Зæрина Сергейæн æмæ дзы куырдатæ, цæмæй йыл бауаанда. Бамбæрста Зæрина, цæуыл уыздæн мады ныхас, уый æмæ йæ нæ фæндыд уыцы бонты хъæлдзæгдзинад фехалын. Иумæ уал сæ фæллад суадзой, стæй уæд хабарæн дарддæр æргъæвæн нал уыздæн, æмæ йыл уæд æрныхас кæндзыстæм...

– Æз дæм хъусын, Алимæт, – аиуварс кодта къамтæ æмæ нывтæ Сергей.

– Мамæ!.. Æндæр хатт!

– Дæ куыст мæ зæрдæмæ нæ цæуы æмæ дын, фыццаджыддæр, уый зæгъинаг дæн, – райдыдта Алимæт. – Хъыг дæм ма фæкæсæнт мæ ныхæстæ, фæлæ мæ исчи куы бафæрсы, дæ сияхс кæм кусы, зæгъгæ, уæд æй не схъæр кæнын, – бахудт йæ чызгмæ æмæ ма хъазгæмхасæнты бафтыдта йæ ныхæстæм:

– Бæстырæсугъд Зæрина шофырæн бакуымдта, уый зæгъын мæм æгад кæсы. Афтæмæй ма йыл иу æнæмаст бон кæй нæ кæны, уый та бынтон хъыгаг хабар у!

«Афтæтæ йын арæхдæр дзурын хъæуы, æмæ мын стырдæр аргъ кæна», – æхсызгонæн байхъуыста мады ныхæстæм Зæрина.

Сабыр уыд Алимæты хъæлæс. Æнцад æмæ уазал – йæ цæстæнгас. Йæ дзуринагтыл дæргъæватин хъуыды нæ кодта. Раздæр йæ сæрызонды цы къуыбылой фæтыхта, уый хæлдта æрмæст.

– Батыримæ ныхас кодтон дæу тыххæй æмæ, дам, æрбацæуæд тæккæ райсом дæр, инженеры бынаты, дам æй савæрдзынæн. Кæд истæмæ арæхсай, уæд дæ хицауы бынатмæ дæр баивдзæн. Ныртæккæйы рæстæджы дыл фæхæцæг куына уа, уæд адæмымыггаг бынатмæ æнхъæлмæ ма кæс.

– Мамæ раст зæгъы, Сергей! – фæрæвдз æм Зæрина дæр. – Сыгъдæг дарасы уæддæр цæудзына.

– Куы дын дзырдтон мæ фæндтæ, Зæрина, – скаст æм Сергей. – Улæфынæй куы ‘рбаздæхон, уæд дурамайæгæй райдай-дзынæн кусын.

– Æз дын хъазын æнхъæл уыдтæн!

– Мæ зæрды ис ацы аз арæзтады куыстытæ бæлвырд базоннын. Инженер фæзилæнтæ кусджытæй æвзæрдæр куы зона, уæд йæ хъуыддаг рæстмæ никуы ацæудзæн.

– Нырмæ бензины тæф кодтай, амæй фæстæмæ та дæ чъыр æмæ ахорæны тæф цæудзæни! – бакатай кодта Зæрина. – Нæ, Сергей! Дæу мемæ цæрын нæ фæнды!.. Батыры коммæ уæддæр бакæс.

– Батыр йæхи тых æмæ зондæй схызт ахæм бæрзондмæ, – дзуапп ын радта Сергей. – Æз ын æфцæгготæй ласинаг уон, уый мæ нæ фæнды.

– Барвæндонæй тæдзынæгæй цыхцырæгмæ згъорыс, мæ си-ахс! – худæнбылæй сдзырдта Алимæt. – Алы хъуыддаджы дæр дæхи фæнд тæрыс! Æмæ ма раст хъуыды кæнын куы зонис, уæд мын хъыг нæ уайд.

– Сергей! – лæгъстæгæнæгау æм Зæрина йæхи бакъул кодта.

– Йæхæдæг дын ницы дзуапп ратдзæн, цалынмæ йæ мадимæ нæ аныхас кæна, уæдмæ, – загъта Алимæt æмæ бахудт. – Куы сын зоныс сæ миниуæг!

Сергей уыцы ныхæстæм рамæсты æмæ йæ усы къухыл рахæ-цыд:

– Цом, нæхимæ аныхас кæндзыстæм!

– Кæнæ ныртæккæ сразы у нæ уынаффæйыл, кæнæ дæ цæстæй дæр нал фендзынæ мæ чызджы! Æнæхъæн афæдз йæ цæстысыгæй йæхи æхсы æмæ йын æгъгъæд фæуæд! – хъæрæй загъта Алимæt.

«Ныр æй цас рæстæг нал фендзынæн?!» – бакатай кодта Зæрина. Иу исдуг ницыуал ахста йæ сæр. Фæндыд æй йæ лæгимæ ацæуын, фæлæ йæ мады сæрты дæр куыд ахызтаид?!

Сергей ацыд. Зæрина кæугæ бацыд йæ уатмæ æмæ Алимæ-ты риуыл йæхи баппæрста.

Алимæt талынгтæм фæныхæстæ кодта йæ чызгимæ. Фæкуыд-та Зæринайы кæуынмæ.

– Дзырдтон дын, бæргæ: дæ аккаг бинонтæ не сты, нæ дæ базондзысты рæвдауын æмæ сæм цардæй ницы фендзынæ, загъгæ. Фæлæ мæм нæ байхъуыстай. Ныр мæ удæгасæй уыцы сырды хæдзармæ нал ацæудзынæ.

Зæринаæ сразы йæ мадимæ. «Сергей мæ тынг бирæ уарзы æмæ æрцæрдзæн мах хæдзары, куы стыхса, уæд» – дардта йæ зæрдæ.

Билæхан йæ лæппуйы иунæгæй æрбацæугæ куы федта, уæд нæ бадис кодта: чындзы тæргæйттыл сахуыр. Фæлæ Сергей тарæрфыгæй куы ‘рбадт фынгыл, уæд мады зæрдæ бакатай кодта: «Кæд Алимæтæн сæ уынаффæтæ раргом кодтой, æмæ сын исты загъдмæ асайдта?»

Уæдмæ фынг ацæттæ, æмæ Билæхан дæр æрбадтис йæ фырты цур.

– Сæххормаг уыдаис. Акомдзаг уал кæн исты! – балæгъстæ кодта мад йæ фыртæн. – Фæндагмæ дæр дын дæ дарæс бацæттæ кодтон, фæлæ сæм дæхæдæг æркæс, æмæ ма дæ цы хъæуа, уый мын зæгъ.

– Ницы хæссын мемæ, Дзыцца. Ёрбауайдзынæн-иу.

– Дыууæрдæм кæнай, уый мæ нæ фæнды, – бамбарын кодта йæ фæнд Билæхан. – Уыцы цалдæр боны сты, æмæ дæ фæллад суадз. Гозекка мæ иу минут иунæгæй нæ уадзы, уый куы зоныс.

– Сосланмæ цæуын, – фескъуыдта йын йæ ныхас Сергей. – Зæринаймæ ахицæн стæм. Мæнæ сахаты размæ. Абонæй фæстæмæ нæ алчидæр йæхи фæндагыл цæуæд...

– Хорз ахъуыды кодтай?

– Хорз. Ды ма фæриссын кæн дæхи, – загъта Сергей.

– Мæнæн та циу? Ёз бирæйы фаг нал дæн... Ёмæ дæ цардыл ахъуыды кæн. Кæд ма йын сраст кæнæн ис, уæд бацархай, мæ хур...

Уыцы рæстæг дуар æрбахоста Гозекка.

– Хæйрæг дæр уæ нæ бамбардзæн, мæнæ лæппутæ! – загъдмæ фæци сыхæгты ус. – Сослан мæ уæлхъус алæууыд, ацæттæ, дам мæ кæн, Цъæймæ цæуæм райсом! Катя нын лагеры кусы, адон хæхбæстæм цæуынц!

– Абадут иумæ, – бахудт æм Сергей æмæ фестад йæ бынатæй. – Мах та уын Сосланмæ исты дзæбæх хæринагтæ æрдавæм базарæй.

– Бирæ ма нылхæнут! Фесæфынц халсартæ ацы тæвды! – адзырдта ма йæ фæдыл Гозекка æмæ æрбадт Билæханы цур.

– Цы маст сæ бацыд, уый ды дæр нæ зоныс? Сосланмæ сдзырд нæй! Зæринайæн хъыг нæ уыдзæн, дыууæйæ куы ацæуат уæ фæллад уадзынмæ, зæгъгæ, йæ бафарстон, æмæ мын дзуапн дæр нæ радта, афтæмæй фæддæдуар.

– Ахицән стæм, зæгъы, – загъта Билæхан, æмæ йæ зæрдæ æрбауынгæг.

– М’ арт бауазал! – цасдæр рæстæг джихауæй аззад Гозекка, стæй сзагъд кодта:

– Æмæ ууыл кæуын хъæуы? Дæуæй æндæр чи уайд, уый стыр куывд скæнид! Ахæм бæллæхæй фервæзт дæ хæдзар! Хъазгæ мæ нæ кæныс? – нæма йæ уырныдта сæ ахицæны хабар.

– Мæнæ мын ныр уыдæттæ дзырдта.

– Балымæн та уыдзысты...

– Нæ балымæн уыдзысты. Ахæм мæстджынай йæ никуыма федтон...

– Йæд у... Лæшпутæ ацæуæнт сæ фæндагыл æмæ сæ фæллад суадзæнт. Катя та иу дыууæ боны йæхи куыстæй ракурид, пълотæ ацахорид, цалынмæ не ‘рбауазалтæ кодта, уæдмæ. Кæд ма бахус уыдзысты? Цæргæ та уал демæ акæниккам, – дзырдта Гозекка.

– Ацæрут.

– Стæй канд ууыл нæу хъуыддаг... Истытæ дæр ма ацæхджын кæниккам. Уæдæ нæ кампоттæ дæр иннæ азтæй фылдæр скæнын хъæуы: нæ хæдзары сывæллон уыдзæн, æмæ-иу ын йæ зæрдæ цæмæй алхæндзынæн, – чысыл Батрадз йæ цæстытыл ауад Гозеккайæн æмæ йæ мидбылты бахудт. – Ларисæйы ный-йарджытæ мæм Хъæрмæдонмæ куы бацыдысты, уæд сывæллон дæр семæ уыд...

Зæринайы, æцæг ахицән уа Сергеимæ, уый нæ фæндыд. Æмæ дыккаг бон Алимæты фæндонæй курдиат куы ныффыста, уæддæр æрмæст фæтæрсын кæнын уыд йæ зæрды «уыцы хивæнды».

Цы бонмæ сын сæмгъуыд кодтой, уыцы бон Сергей нæ фæзынд.

– Ницы кæны! Коммæгæсдæр уыдзæн амæй фæстæмæ, – загъта Зæрина. Стæй афæнд кодтой æмæ арæзтадмæ ныццыдысты йæ мадимæ.

– Зæгъ ын, иннæ къуыри ма куы не ‘рбацæуа, уæд милицæйæн фехъусын кæндзыстæм! – адзырдта Зæринайы фæдыл Алимæт æмæ машинæйы дуар æрбахгæдта. «Куы та алымæн уой?!» – ахъуыды кодта мад æмæ шофырмæ бакаст.

– Мæ чызг йæ лæгæй хицән кæны. Æнамонд бинонты ‘хсæнмæ бахауд æмæ ма сæ исты хуызы куы схицән уайд... Нæ йæ уæгъд кæны йæ лæг, æмæ тыхсы.

Шофыр ацæргæ къæсхуыртæарæзт лæг, арф ныуулафыд усы ныхæстæм.

Зæринæ йæ зынаргъ игæрхуыз къабайы фæцæйцыд уæладзыджы даргъ тыргъы. Тынг æй фæндыд, Сергейы зæрдæмæ куы фæцыдаид, уый. Мысыд Сергейы! Мысыд, фæлæ-иу йæхицæн зæрдæтæ авæрдта, куы стыхса, уæд сразы уыдзæн сæ уынаффæтимæ æмæ æнцад цæрдзысты, зæгъгæ. Сергейы куы ауыдта, уæд йæ размæ худгæ бауад:

– Уыцы дарæсы бынтон дæ хуыз скалдтай! Мæ фыддæрадæн кусыс дурамайæгæй, нæ?

Сергейыл уыд кæттаг хæлаф, къуымбил хæдоны æдде зæронд къурткæ. Йæ къухы – егъау æрмкъухтæ. Сæрæй къæхтæм – рыгæйдзаг.

– Хонæг дæм мæхæдæг æрцыдтæн! – загъта та Зæринæ æмæ йæм ноджы æввахсдæр балæууыд.

– Æз нæ байрæджы кæндзынæн, – фидарæй загъта Сергей.

– Сергей! – фæхæцыд ын йæ къурткæйы дысыл Зæринæ.

– Цы ма?

– Æндæр мын ницы зæгъыс?

– Цæмæй ма мæ фæрсыс?

– Æнæ дæу куыд æнкъард кæнын, уый хорз куы зоныс.

– Мæн нал хъæуыс!

– Æнæ мæн цæрын нæ бафæраздынæ! – загъта Зæринæ æмæ хъæрæй ныххут. Æрмæст хъæлдзæг худт нæ уыд уый. Худын нæ, – сырдау нынниуын æм æрцыди. Фыццаг хатт фехъуыста Сергейæ ахæм ныхæстæ æмæ сын зæрдæйæ бамбæрста сæ узал уæз. Фæлæ кæй фæнды састы бынаты баззайын?!

– Æрвæстгæ дыл кæй бакодтон, ууыл цин нæ кæныс?! Суæгъд мæ кæн! Дæуæй дæс хатты хуыздæрмæ смой кæндзынæн, уый зон! – хъæр кодта лæджы фæдыл Зæринæ. – Ам нæ уыдтæны æфсон ма куы скæнай, уæд дæ милицæйæн сласын кæндзыстæм!

Зæринæ машинæйырдаæм кæугæ ацыд. Сау ахорæн цæсты-сыгимæ змæст, афтæмæй урсцъар цæсгомыл дæлæмæ лæсти, цæф зæрдæйы æрхуым нысанау тар фæдтæ уагъта.

Алимæт йæ размæ рауад.

– Не сразы?

– Сразы ахицæныл! Сразы, мамæ! Ныртæккæ цом æмæ нæ дзаумæттæ раласæм! – баппæрста йæхи йæ мадыл æмæ хъæрæй ныккуыдта...

ЗОНГÆ ГИТАРÆЙЫ ЗÆРДÆРУХС

* * *

Фæззыгон
сыфтæры сусу-бусуйау,
сабыр
дыууæизæрастæу
фæсарвгæрон
айсæфти,
фæаууон,
фæзынди-ма иу уысм
æнæзонгæ
хæдтулгæйы цырæгътæн
сæ рухс.

Рæствæндаг у, фæндараст кæн,
чидæриддæр дæ,
бæгуылæг-фæндаггон,
æййафæд дæ мæ куывд, мæ арфæ,
æмæ дæм кæсæд дæ фæсдуар
зæрдæрухс.

* * *

Æрдзуынд Алонайæн

Дæуæн та,
гакъон-макъон
дымгæимæ,
къаппа-къуппа
ногæй таудта
бур рæсугъддзинады
урс мыггаг.

Маргъы æхсырæй æхсад
уалдзæг
йæ зæрдæ зонын кодта сæуæхсидæн.

* * *

Нæ йæ уагътой
сындзытæ
маргъæмбæхсæн
къутæрты арфмæ
бафтын
тикисы.

Йæхи хуызæн дзыгъуыртæ мæй лæууыд,
гæмæлæй касти
гæлæбумæ.

* * *

*Сауты бæсты
Гаглойты Кадысуанæн*

Афыдæбон,
аутæхсæн кодта,
стæй, дыздызæгау,
дыз-дызæй
сыфтæр
зонгæ гитарæйы
зæрдæрухс
ивгъуыд бонты зарæг
зæринхæрд зæлтæй фæзмыдта.

Ауæдзæфсиры тых ма уыди
хурсыгъд фæззæгмæ.
Зæрдæ демæ дзырдта.

ИДÆДЗ СЫЛГОЙМАГ

Идæдз сылгоймагæн йæ сæрмæ
зæрватыкк нæ тæхы.

Тъизыдтæн,
истæуыл
алы дзидзидай – фæтъизы.
Цы давы абон
мæ тъизын?
Ницы.
Афтид – мæ цард.
Афтид – мæ цуры.

Идæдз сылгоймагæн йæ сæрмæ
зæрватыкк нæ тæхы.

Куыдтон,
истæуыл
алы саби дæр – фæкæуы.
Цы давы абон
мæ куыд?
Ницы.
Афтид – мæ цард.
Афтид – мæ цуры.

Идæдз сылгоймагæн йæ сæрмæ
зæрватыкк нæ тæхы.

Уарзтон,
иу искæд
алы чызг дæр – фæуарзы.
Цы давы абон
мæ уарзт?
Ницы.
Афтид – мæ цард.
Афтид – мæ цуры.

* * *

Гыркъойы кæритæй
йæ мыггаг сбирæ кæнынмæ
бавдæлди
денджызы был тулдз.

Раздæрау,
денджыз змæлынæй кодта
йæ бындур.

ЗОНД-ЗОНÆН

Рæстæгæн аргъæнæг
тох кæны
рæстæгимæ,

кæннод

æмгъуыдæй раздæр
йæхи марын кæны
рæстæгæн.

Рæстæг цард аразынмæ – цæттæ,
рæстæг цард халынмæ – цæрдæг.

* * *

Иунæг-иунæгæй,
мастдæнгæл-уæззауæй
мæ зæрдæ
тары уæзæг ысси.

Цы бакæнон, цы фæуон,
о, Стыр Хуыцау,
хæрзтæ кæнынмæ – æдзух цæттæ.

* * *

Адзалы дымгæ мыл
æвиппайды
хурварсæй
ихæны судзintæй
сдымдта.

Цæуылдæр
Удылхæцæг æмæ Уастырджымæ
Удхæссæг фæбыцæу.

* * *

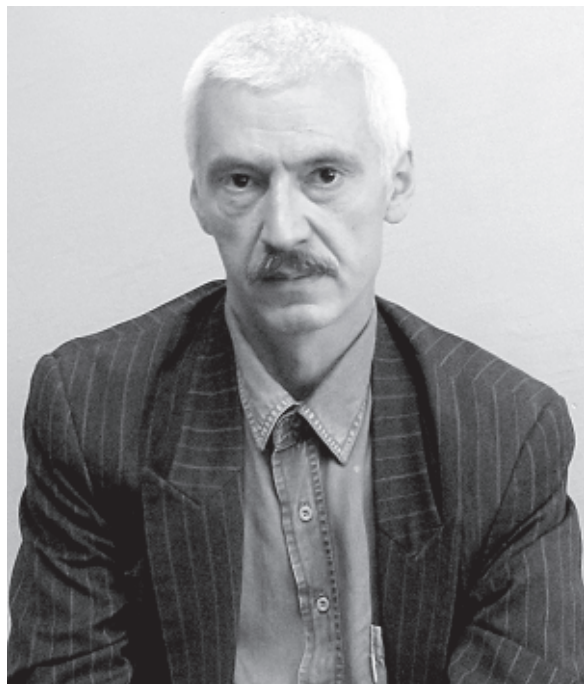
Хансиатæн

Æвзыст бæлæстæм
æврæгъты уæзæй
дæларм-уæларммæ
æрхæстæг ис
арв

Гуыдыртæсæттæг
Елиайы гимны гыбар-гыбурмæ
уалдзæг ардта дидинæг.

ФИДАРАТЫ РУСЛАН: 60 АЗЫ

САГЪÆС УДЫ ХЪАРЫ

* * *

Нæ мысын мæ фидæн зæрондæй –
Æвдæрзы мæ рæстæг – мæтых,
Нæ кæнын фæстауæрц мæ зондæй,
Мæ балцы æвзарын мæ тых.

Мæ хæтæн – фыдæлты ызмæлæн,
Нæ кæнын æппынæдзух рох,
Сæ кадæг, сæ гуырæн, сæ мæлæн,
Ыскодтон сæ номыл мæ тох.

Хæлофæй ыскъарын мæ тæлæт,
Куы баййафин хотыхы ард,
Нæ уыдзæн хуызæнон мæ мæлæт,
Куы нæ уа хуызæнон мæ цард...

НÆРТОН

Дурæй гуырд, ысхæц дæхиуыл,
Скæн дæхицæн зын,
Уафы дын дæ айнæг риуыл
Хæлуарæг йæ тын.

Зондæн тарф фынай нæ бæззы,
Зæрдæйæн – фыдфын,
Æви дын дæ уæнгтæ пъæззы
Нал уадзы тæлфын.

Акæс-ма, куыдзæй, хæрæгæй –
Байдзаг и дæ кæрт,
Тонынц дын дæ уд хæрнæгæн,
Кæм – гæппæл, кæм – къæртт.

Баззад дын уæлæуыл Нартæй
 Намыс æмæ кад.
 Схай кæн фидæнæн дæ артæй,
 Ма фæсай дæ рад.

Дурæй гуыр, ысхæц дæхиуыл,
 Скæн дæхицæн зын,
 Уафы дын дæ айнæг риуыл
 Хæлуарæг йæ тын.

* * *

Уафы зæрин хур йæ тын лыстæг...
 Аззади фæсте æмбисбон.
 Тулы мæ уæрдон, тулы сындæг.
 Цадæггай ласын мæ исбон.

Тулы мæ уæрдон, тулы сындæг –
 Гуыффæ мæ авдæнау узы.
 Атахт мæ уалдзæг, мæ фæззæг – хæстæг,
 Зымæг дæр æрхъуызы...

Атахт мæ уалдзæг, мæ фæззæг хæстæг...
 Акъул цæгатырдæм хур...
 Тулы мæ уæрдон, тулы сындæг,
 Ласын мæ ингæны дур.

ÆХСÆВ ИУНÆГÆЙ

Дуне иууылдæр мæн у –
 Иунæг цæрæг – æз,
 Дуне иууылæй мæнг у –
 Нал дзы и фæрæз.

Ахæсс алырдæм дæ цæст –
 Талынг æмæ сау,
 Ис дзы фехъусæн æрмæст
 Хъарджытæ – хæфсау.

Ацы саудалынг бæсты
 Мысы уд йæ рæз,
 Иу цæхæрыл артдзæсты
 Фу-фу кæнын æз.

* * *

Арвыл мæй фæдзæгъæл и
 Бонырдаем...
 Алидзыс мæ дзæгъæлы
 Донырдаем.

Æз ысхæцин демæ
 Дурыныл,
 Ды ысхæцис мемæ
 Дзурыныл.

Раздæхид нæ фæндаг
 Уарзонæй,
 Чи нæ у нæуæндаг?
 Базон æй!

* * *

Дæ мæт мæ нæй! –
 Мæ зæрдæ у мæ сагъæс...
 Къæвда, мæнæй
 Мæ чъизи рыгтæ ахæсс...

Дæ бар дæхи, –
 Мæ сагъæс у мæ зæрдæ...
 О цард, дæ хин
 Мæ хъæнтыл цæхх куы зæрды...

Зæгъæд хъысмæт, –
 Дзæбæхæй зарут, кафут...
 Мæнæн мæ мæт –
 Мæ зæрдæ ма уæд гаффутт...

* * *

Цæуын, цæуын, – ма ауон сурын.
 Ма фæсонтæм ныдззагъыр хур.
 «Дæхиуыл хæц, – мæхицæн дзурын, –
 Дæхицæй дом, дæхицæй кур».

Цæуын, цæуын, – ма ауон атад.
 Ныккаст ма сæрмæ хуры цæст.
 Зæгъын мæхицæн: «Ма та, ма та,
 Фæстæмæ ма аздæх æрмæст».

Цæуын, цæуын та, – хур фæразæй.
 Ныр та ма ауон суры мæн...
 Цæуын, цæуын æз дард дæ разæй –
 Фæлæ нæ дард кæнын – цæмæн?

* * *

*Нæ ивгъуыдмæ дæггæл,
 Нæ фидæнмæ фæндаг...*

Къадзаты Станислав

Нæ ивгъуыдмæ дæггæл,
 Нæ фидæнмæ фæндаг, –
 Ирон æвзаг дзæггæл,
 Ирон æвзаг æддаг.

Ирон æвзаг – ма уд...
 Æнæ дæу дæн къуытты.
 Ирон дзырдтæ, цæрут
 Мæ зæрдæйы къуыртты...

Ирон æвзаг дзæггæл,
 Ирон æвзаг æддаг? –
 Нæй ивгъуыдмæ дæггæл,
 Нæй фидæнмæ фæндаг...

* * *

Мæ галуæрдоны бадын,
 Мæхи зарæг кæнын.
 Мæхимæ дæн нымады,
 Мæхиуыл цин кæнын.

Æз галуæрдоны бадын,
 – Гъæй, мæ галтæ, гъæй! –
 Кæй нымайын нымады,
 Уый а дунейыл нæй.

Æз галуæрдоны бадын,
 Æнкъард зарæг кæнын,
 Кæмæ нæ дæн нымады,
 Уыдоныл хъыг кæнын.

* * *

Бон-изæрмæ – тухи,
 Буц кæнын фæндон,
 Æз мæ уæлæ стухин
 Фæззæджы хæдон.

Æз зымæгæй райсин
 Миты урс цæхæр,
 Æз мæ зæрдæ айсин
 Стъалытæм цæхгæр.

Æз зæхмæ æркæсин
 Хъæлдзæг уалдзæгæй –
 Сау рæхыс нæ хæссин,
 Арæзт уал цæгæй.

* * *

Бардзæн мын мæ уд тæраз –
 Худдзынæн, кæудзынæн,
 Æз Ыстыр Хуыцауы раз
 Искæд бон лæудзынæн...

Ферох кæнæн ис рæдыд,
 Гадзрахат нæ тайы,
 Мæн æнцон цæрын фæндыд,
 Лæг цæргæйæ стайы.

Цал хатты æййæфтон над,
 Ме ‘фхæрд-иу ныббарстон,
 Цард мын никуы уыд æнад,
 Уымæн æмæ уарзтон.

* * *

Нæ хъуысы мæ хъæлæс, –
 Ды истытæ дзур..
 Кæм гуыры, æнхъæлыс,
 Ныхасы бындур?..

Ныхасæн йæ фæлмæн,
 Ныхасæн йæ тых?
 Мæ зæрдæйы тæмæн
 Мæ зондыл фæтых.

Мæ зæрдæйæ хатын
 Мæ зонды рæдыд –
 Хъуыди мæ фæлхатын
 Мæ дзырды рæвдыд.

Хъуыди мæ ныхасæй
 Мæ бартыл хæцын,
 Зæрдæхудты тасæй
 Мæ дзыхыл хæцын.

Нæ хъуысы мæ хъæлæс,
 – Ды диссæгтæ дзур,
 Тæмæнтæ, æнхъæлыс,
 Цæмæн калы хур?

ДÆУМÆ

Уадз, æнхъизæд уалдзæг –
 Фервæзæм та митæй,
 Диссаг бацц уарзæг,
 У бæрæг йæ митæй.

У йæ фезмæлд контдæр –
 Бон дæ ‘ви изæр дæ?!
 Атади йæ зонд дæр,
 Атади йæ зæрдæ.

Фестаг мит мæсчъыдон,
 Бонтæ систы аив..
 Хъæлдзæг уон, мæстджын уон –
 Ды дæ ахаст ма ив..

* * *

Мæй тымбылдзæсгом, дзыгъуыр,
 Мидбылхудгæ аргъауы..
 Апырх стъалыты дзыгуыр,
 Иу дзы хатгай ахауы..

Афтæ, радыгай, фæд-фæд,
 Цардæй хизынц адæм дæр,
 Хоны сæ Ёрфæны фæд
 Ардыгæй дæр, ардæм дæр..

* * *

Сагъæс уды хъары –
 Чи ваййы æнхъæл?
 Ёз уыдтæн мæ кары
 Хивæнд æмæ схъæл.

Хъазыдтæн мæхицæй,
 Хъазыдтæн дæуæй,
 Ныр нæ цард фæхицæн,
 Фидауæг нæ нæй.

Ёз мæхи æфхæрын –
 Искуыдæм фæлидз!
 Нал хуыссын, нæ хæрын,
 Бахæцыди мыл низ.

Дарын ма дæ сурæт
 Къулыл ауыгъдæй,
 Дзурæнт адæм, дзурæнт..
 Къух мыл ауыгътай..

РОХ ХÆЗНАТÆ

Æртæ æмæ дыууиссæдз азы йеддæмæ нæ ацард Дзассохты Григолы фырт Васо. Уый райгуырди Цхинвалы 1900 азы. Зæрдæргъæвд лæппу хорз ахуыр кодта. 1916 азæй 1921 азмæ куыста хъæууон скъолайы ахуыргæнæгæй.

Коммунистон партийы рæнхъытæм Васо бацыд 18-аздыдæй, æнувыдæй архайдта Хуссар Ирыстоны Советон хицаудзинад сфидар кæныныл тохы.

1929 азы каст фæци Мæскуыйы университеты советон барады факультет. 1929–1930 азты куыста Мæскуыйы, Центрон Æххæстгæнæг Комитеты организацион хайады. 1931–1933 азты касти аспирантурæйы, сси доцент, Комуниверситеты касти лекцитæ советон хæдзарады теорийæ.

1934 азы ахуыр кæнынмæ æрвыст æрцыди Сырх профессурæйы институтмæ.

Васо литературон куыст кодта, куы фембаргæ ис, уадæй фæстæмæ. Æртынам азты иурæстæджы уыди СССР Цæдисы фысджыты ирон секцийы сæрдар дæр.

Суанг Фыдыбæстæйы Стыр хæст райдайыны онг Дзассохы-фырт æххæст кодта алы бæрнон куыстытæ. 1941 азы 1-æм июлы ахст æрцыди кæйдæрты хахуыр ныхæстæм гæсгæ. Амарди 1943 азы 21 августы.

ДЗАССОХТЫ Васо

НАТÆ

Бирæ цæуын дæ нæ бахъæудзæни Чъребайæ. Тагъд бахæццæ уыдзынæ Чъехы нарæг коммæ. Уым Леуахийы зардмæ фæцырддæр уыдзæни дæ бæх, фæрухсдæр уыдзæни дæ зæрдæ. Исдугмæ, комы куыд арфдæр цæуай, афтæ доны зарæг тыхджынай-тыхджындæр кæндзæни, тынгæй-тынгдæр азæлдзæн арф комы.

Фæлæ мæнæ чысыл хæрды суадтæ. Бахызтæ рагъæй æмæ фæуырдыг кодтай. Æвиппайды дæ æнахуыр æхсызгон уазал ныццавта.

Фæци уырдыг. Тæссары рахизырдæм фæзылдтæ. Ам доны зарæг фæсабыр. Хъуысы æрмæст йæ къуырма хъær. Уайтагъд доны галиу фарсæй дæ хъустыл ауайдзæни сау къæдзæхæй хаугæ цæстысыгæй сыгъдæгдæр доны сæх-сæх. Уый у Пъагæнæн суадон. Уымæ бирæ куыстæфхæрд къухтæ бадардтой сæхи. Уый бирæ рæсугъд тæнæг былты пъатæ федта...

Араст уыдзынæ дарддæр. Къахдзæфæй-къахдзæфмæ дæ цæстытыл уайдзысты æрдзы нывтæ – иу иннæмæй рæсугъддæр. Фæндаггæрæтты къæдзæхты бынтæй хъазгæ абузынц суадæттæ, суартæ. Иуæй иннæ – уазалдæр. Хъæлдзæг Леуахийы зард демæ цæудзæн суанг Зилгæ-хохы рæбынмæ.

Уым цътиты бын, къæдзæхты æхсæн, рацагур, кæд дæ йæ сæр ссарын фæнды, уæд. Æрмæст ссарын. Уынгæ йæ нæ фæкæндзынæ. Йæ сæр æгæр арф æмæ фидар ахст у хох-къæдзæхты уæзы бын.

Æрмæст дæ, Леуахийы зардмæ хъусгæйæ, мыййаг, ма ферох уæд фæллойдæнæг адæмы туджы калд. Ма дæ ферох уæд, ныр хъæлдзæгæй цы фæндагыл фæцæуыс, ууыл хæрзæрæджиау азты магуыртæ стонгæй сæ барты сæрыл тохмæ кæй цыдысты...

Æрымыс-иу хъæбатырты! Бакæн-иу Исахты зарæг, бахтырн-иу сæрибары зарæгæн! Фæцагай-иу дæ рог бæх. Æрмæст Пъагæнæн суадоны цур æрхиз.

Афтæ бакодтам мах дæр Гадзыбеимæ балцы цæугæйæ.

Ам мын байдыдта дзурын йæ зæрдæйы рис.

* * *

Уый уыди фарон сæрд, меньшевиктæ нæ фалæмæ куы фæсырдтой, уый фæстæ. Нæ хæдзæрттæ сыгъд æрцыдысты, æмæ бинонтæ сыдæй кæй аскъуыдысты, уый тыххæй æз рахызтæн нæхимæ, Тлимæ. Уæд, дæхæдæг дæр æй зоныс, адæм уыдысты уæлдай уынгæджы. Фос ма кæмæн уагътой урсгвардионтæ? Йæ хуыммæ ма чи уæндыд? Адæм хъæды рамбæхс-бамбæхс кодтой. Гвардионтæ стонг бал-бирæгътау зылдысты хъæуты æмæ, æнæвнæлд ма чи аздад, уыцы хæдзæрттæ сыгътой; цæрджытæй ма кæуыл æмбæлддысты, уыдоны уацары кодтой... Æниу ма æнæбон зæрæдтæй уæлдай цæй адæм баззади хъæуты?

Æрцыдтæн, æрхæццæ дæн нæ хъæумæ. Фæлæ ма цæй хæдзар æмæ цæй цыдæр! Æрæййæфтон ма йын йæ сыгъд, йæ фæнык.

Акастæн мæ алыварс. Æрмæст ма иуæй-иу ран хъилтæй, æрдæгхæлдтытæй зындысты дурын бынæвæрдтытæ æмæ ма нæхи Къудийы мусы чъил зæбулæй лæууыд.

Арцæй рæхуыстау куыд нæ фæуыдаид зæрдæ! Бирæ рахъуыды-бахъуыды нæ фæкодтон, уайтагъд фæраст дæн хъæдмæ, нæ адæмы агурынмæ. Нæ бинонты, зæгъын, аргæ куына скæнон, уæддæр сын сæ бæрæг искæй руаджы кæд базонин.

Хур Бурсамдзелийы фæстæ æрæмбæхст, уæдмæ сæ фæцагуыртон, фæлæ уæгъды – иу змæлæгыл нæ сæмбæлдтæн.

Æрбадтæн улæфынмæ. Мæ фондзæхстон мæ фарсмæ æрæвæрдтон, мæ дзыппæй кæрдзыны къæбæртæ систон, фæлæ хъуыры нæ цæуы. Мæт æмæ мастæй зæрдæ сыгъд.

Нывæрдтон фæстæмæ мæ кæрдзыны къæбæртæ æмæ астæумæ кæрдæгыл мæхи æруагътон.

Тар хъуыдыты афардæг дæн, туг æхсысти, зæрдæ мастæй фыхти. Ахæм дзеудзæлæйаг рæстæджы адæймаг фылдæр йæхимæ фæхъусы. Мæнг дын нæ зæгъдзынæн, фæлæ уыцы сахат ахæм зондыл хæст уыдтæн, æмæ знагæй маст райсыны тыххæй Джермугъы сæрæй рагæпп кæныныл дæр нæ фæфæс-тиат уыдаин.

Бирæ нæ абадтæн мæ бынаты, афтæмæй арф комæй райхъуыстысты сылгоймаджы цъæхахст æмæ топпы гæрах.

Æррайау мæхи коммæ ауагътон. Кæм ма мæ урæдтой бæлæсты кæлдзæгтæ, лæбырдтытæ! Мæнæргъыйы кæнæ-иу дзедырæджы къутæрты куы фæтыхстæн, уæд-иу мæхи арсау тымбыл æппæрст акодтон æмæ афтæмæй ирвæзтæн. Мæ цухъхъайæ коммæ ницыуал ныййирвæзти, къутæртæ æмæ сындзытыл баззад, Уалынмæ кæсын: æртæ бæхджын урсгвардионы фæхæссынц иу чызджы.

«Лапаракъо» ныхæстыл семæ кæм схæцыдаин! Уайтагъд сæм мæ фондзæхстоны кæсæнæй акастæн. Гæрах гæрахы фæдыл, æмæ æртæ нæмыджы дæр сæхицæн холытæ ссардтой.

Чызг æвиппайды аджих. Фæлæ мæ уалынмæ куы ауыдта, уæд мæм йæхи æрбаппæрста:

– Цом, лидзæм, фæстейы къордæй рацæуынц.

Куыnnæ мæ фæуыргъуыйау кодтой ахæм хъуыддаджы ныхæстæ! Фæлæ æз чызгмæ ныджджих дæн, куыддæр нын-дзыг дæн. Егъау, сау, тарст цæстытæ, лыстæг къæлæсы даргъ сау æрфгуытæ, тæнæг былтæ æмæ чынздззон чызджы рæсугъд риуы улæфт...

Айрох кодтон дуне, айрох ма, гвардионтæ кæй рацæуынц, уый дæр. Йе стыр цæстытæ, йæ пыхцыл дзыккутæ кæуыл æркалдысты, уыцы рæсугъд цæсгом сæхимæ ластой.

– Цом, – ма цæстæнгасæй йын ацамыдтон æмæ йæ разæй акъахдзæф кодтон.

* * *

Хъуыстысты топпы гæрæхтæ æмæ загъды хъæлæба. Мах фæаууон стæм хъæды æмæ Уистойы хохыл Деметырдæм схæрд кодтам.

Иудзæвгар куы суадыстæм хæрды, уæд къутæрты аууон æрбадтыстæм æмæ ахъахъхъæдтам æхсджыты. Уыдонæн сæ хъæлæба тынгæй-тынгдæр кодта.

Уынæм: рацæуынц комы урсгвардионтæ – фыдрасыг сты, сæ кæрæдзийæн алывыд калынц; кæмæ – уæлæфтау нымæт, кæмæн йæ дæларм – тынтæ, кæмæн – арахъхъы лалым, кæмæ – аг, сæ иумæ та кæд уыди къæрта. Иудзырдæй, кæм цы ссардтой, уый рахастой.

Стыр сомы дын кæнын, чызг мемæ нæ фæци, уæд сæм топпы кæсæнæй кæй акастаин. Æниу тæрсгæ дæр цæмæй кодтон? Цард ма ма цас æндæвта! Никуал хæдзар, никуал ма зæронд мад, никуал ма сидзæр къаннæг хотæ æмæ æфсымæртæ; сæфт æмæ стъæлд, худинаг худинаджы сæрыл бадт не ‘нæсарæны тыххæй...

Чызг ма æрбабын кодта, ныр дæр ма йыл фæсмон кæнын!..

Уыцы цæстытæ, уыцы цæсгом!..

Топп ма къухмæ æрбайстон, йæ æхгæнæн ын суагътон æмæ хъуыдытыл фæдæн: «Схæцон æви ма схæцон? Ауадзон сæ уæд та. Æмæ куыд хъуамæ ауадзон адамы знæгты, нæ магуыр хæдзæрттæ судзджыты?»

Чызг мын уайтагъддæр ма зæрдæйы хæлбурцъ фембæрста æмæ мын, йæ цæстытæ доны разилгæйæ, ма къухæй фондзæхстон айста.

Ницуал бамбæрстон. Мæхи зæххыл дæлгоммæ мæсты цæф ныккодтон, ныууынæргъыдтон...

Чысыл фæстæдæр мын чызг ме уæхскыл йæ къух æрæвæрдта.

– Ме ‘нæзонгæ ‘фсымæр, – æнкъардæй, цыма стыр зылын уыд ма разы, уыйау сдзырдта, – ныббар мын, мæн аххосæй де уæнгтæ баст æрцыдысты æмæ дын зæрдæйы рис бавзарын кодтон. Æз

æмбарын, уыцы адæмы сафджытæм кæсын дын куыд зын уыд, уый, фæдæ цы саразон?.. Сылгоймаг дæн, ирон сылгоймаг...

Бон йæ кæронмæ цыди. Бурсамдзели йæ аууæттæ айтыдта Джермугы рабынтæм. Ком талынгæй-талындæр кодта. Изæры фарн йæ фæлмæн базыртæ сабыргай уагъта хæхтыл. Ком басабыр. Æрмæст ма-иу изæрон сусæг дымгæмæ сыфтæртæ сæхи базмæлын кодтой æмæ ма-иу цалдæр хатты Джермугы цытитæ хуры дыдзы рухсмæ ферттывттой.

Уæлдай æгъуыстаг рæсугъд æмæ хъæлдзæгдæр мæм фæкаст уæд дуне, æви мæ æнæнхъæл сыхаджы æнкъард ныхæстæ райхъал кодтой мæ мастæй, – ницыуал хатын... Æрмæст ма хорз хъуыды кæнын, – мæ зæрдæмæ цæйдæр стыр ныфсы тынтæ бакастысты.

Уыцы изæр бæрзондæй куы ракастæн, уæд мæхинымæр загътон: «Ацы кæмттæ æдзæрæгæй баззайой, уымæн уæвæн нæй!» Уый никуыма æрцыди царды, æмæ ахæм тугцъир хицæутты адæм сæ бынаты бирæ фæуадзой.

Ныхасгæнæг ныууæфыд æмæ чысыл фæсабыр.

– Дарддæр дзур дæ хабар, ма ныллæуу, – бадзырдтон æм æз. Гадзыбе йæ къухæй бæрзонд рагъмæ бацамыдта:

– Уалæ нæзы бæласы фалæ къутæртæ уыныс? Раст уыцы ран бадтыстæм... Æмæ дын куыд загътон, афтæ мæ дзеудзæлæйы хъуыдытæ æвиппайды æрбатар сты. Бакастæн мæ сыхагмæ. Йæ цæстытæ доны разылдта, цæуылдæр арф хъуыдытæ кодта.

– Ныууадз, мæ хо, дæ хынцъым. Уый бæсты мын радзур дæ хабæрттæ æмæ дын кæд мæ бон бауид де ‘нкъард фесафын.

– Цы федтай, уымæй уæлдай дын цы хабар радзурон! Лыгъдыстæм фалæмæ, нæ хъæуккæгтимæ уыдтæн. Урсытæ ныл фембæлдысты. Æз уацары бахаудтæн чысыл хæсты фæстæ.

– Ау, æмæ дæ де ‘мбæлттæ куыд ныууагътой?

– Цы сæ бон уыд? Мах авд уыдыстæм, урсытæ та – иу ссæдзæй фылдæр. Ноджы мах гæрзтæ цух уыдыстæм æмæ, цæмæй аирвæзтаиккам, æрмæст ууыл архайдтам. Æз куыддæртæй фæстæ аздадтæн.

– Кæд дæ, мыййаг, бафхæрдтой, уыцы æнаккæгтæ?

– Уыйбæрц ницы. Æрмæст мæ ливор нæ лæвардтон, æмæ мын мæ фæсонтæ ныццавтой.

– Ау, æмæ дæм ливор та цы ми кодта? – хъызгæйæ бафарстон чызджы. – Æхсын дзы зоныс?

– Цæуылнæ.

– Æмæ кæм сахуыр дæ?

– Цард адæймаджы цæуыл нæ ахуыр кæны, уæлдайдæр ахæм дуг!

– Афтамæй сæ куыд никæй амардтай? – мæ хъазæн ныхас нæ уагътон æз. Куы дын загътон: уыцы сахат мæ зæрдæ рухс уыди, бахъæлдзæг дæн. Ацы ныхæстæм, цыма мæ сыхаг чысыл фестъæлфыд, уыйау мæм фæкаст. Йæ сæрыл бæрзонддæр схæцыд, йæ цæстытæ ферттывттой.

– Хъал ныхæстæ кæныс. Æвæццæгæн, адæймаджы куыд фæфæнды, афтæ нæ рауайы хъуыддаг. Алцыдæр рæстæг æмæ ранмæ гæстæ у. Куы зонис, мæ ливор цы фадаты ист æрцыд уый, уæд афтæ нæ дзурис.

– Ехх, ирон сылгоймагæй мæ ныууадз! – хъазыдтæн дарддæр.

– Ирон сылгоймаг, ирон сылгоймаг у, фæлæ дзы ирон нæлгоймаг дæр бирæ дарддæр нæ ацыд, кæд ын фадæттæ фылдæр уыд, уæддæр. Уый нæ фалæмæ згъорд рабæрæг кодта.

Ацы ныхæстæм æз мæхиуыл фæхæцыдтæн, чызг мæсты кæны, уый бамбæрстон. Йемæ ныхас кæнгæйæ нæ куысты рæдыдтытæ раргом сты. Мах нæ сусæг куысты рæстæджы сылгоймагтæм нæ хъус æппындæр нæ дардам. Афтамæй та се ‘хсæнæй цас хорз кусджытæ рацыдаид!

Ком талынгæй-талынгдæр кодта, арв – фæлурсæй-фæлурсдæр. Ныссабыр бæстæ. Цæст ма гæзæмæты æвзæрста Уанелы гвардионты: сæ бæхты дон дарынмæ ластой. Мах ныууагътам нæ бынат æмæ хæрды сабыргай цыдыстæм.

– Дæ ном та куыд хуыйны? – бафарстон чызджы, хæрды иудзæвгар куы суадыстæм, уæд.

– Цæмæн дæ бахъуыд?

– Ау, куыд цæмæн мæ бахъуыд? Зонон æй! Сатана дæ куы-нæ хондзынæн, мыййаг, кæнæ хæйрæг.

– Хон мæ Сатана.

– Хорз уæдæ, – сразы дæн æз. Цæуæм та дарддæр. Схæццæ стæм иу зынхизæн къæдзæхмæ, – лæджы бæрзæндæй ныллæгдæр нæ уыд. Æз сгæшп кодтон раздæр æмæ йæм мæ къух æрдардтон.

– Нæ, мæхæдæг схиздзынæн.

– Æри дæ къух, ахаудзынæ, мыййаг, æмæ дæ хæссын мæнмæ кæсы! – Йе схизæн ын бацахстон.

– Суадз мын мæхи! – йæ мидбылты мæм бахудти. – Науæд та нæ «æнабон сылгоймæгтæ» хондзынæ.

– Нæ, ма тæрс, хъазгæ кодтон.

– Гъа, уæдæ, æри дæ къух!

Иучысыл æй уæлæмæ куы систон, уæд та йæм худгæйæ дзурын:

– Гъеныр мын, Сатана, дæ ном куы нæ зæгъай, уæд дæ фе-уæгъд кæндзынæн, дæ бæрзæй куыд асæтта, афтæ.

– Нæ зæгъдзынæн, цалынмæ мæ сæргъæвай, уалынмæ.

Цы гæнæн уыд! Сæргъæвтон æй.

– Уæдæ дæ тынг зæрдиагæй фæнды мæ ном базонын?

– Ай-гъай!

– Мæ ном – Натæ.

Диссаджы зына́мбарæн у лæджы зæрдæйы конд! Цалхуызон тæгтæй быд у, уый чи бамбардзæн! Æвиппайды та туг ныц-цавта сæры æмæ зæрдæ æрцагуырдат туг исын. Æниу кæмæй хъуамæ райстаин туг? Æрдæбоны гвардионтæй, мæхи хуызæн мæгуыртæй? Уыдон цы аххосджын уыдысты, цы ‘мбæрстой? Цуанон куыйтау сæ-иу цæуыл ацардыдтой, уый кодтой.

– Мæ номыл мын фæдис кодтай? Цæуыл фенкъард дæ? – бафарста мæ Натæ.

– Ныры заманы зæрдæ цæмæй нырхæндæг уа, уыдон агурын хъæуы? Фæлæ рæстæг алы æнкъард хабæрттæ мысыны бæсты хъуыддаг домь.

– Уый раст у. Зæрдæ зондыл хъуамæ макуы тых кæна.

Дарддæр ма цæуыл дзырдтам, уый бæрæг нал хъуыды кæнын. Тагъд схæццæ стæм Арсы къæдзæхмæ. Натæ æгæр бафæлмæ-цыд, æмæ æрлæууыдыстæм – не ‘хсæв нæ арвитын хъуыд.

Ком нытталынг. Цалхыдзаг мæй фæсхохæй ирдæй сбырид. Мах æрбадтыстæм къæдзæхты рæбын астæумæ кæрдæджы æмæ æнæ дзургæйæ кастыстæм, мигътæ нæ сæрмæ пирæнгомтæй куыд лæсыдысты, уымæ.

Афтæ гобийæ фæбадтыстæм иудзæвгар. Æз барæй ницы дзырдтон, архайдтон чызгмæ нæ кæсыныл; тарстæн исты уæлдай ныхас срадийынай.

– Дæуæн та дæ ном куыд у? – æнахуыр хъалæсæй мæм æрбадзырдта мæ сыхаг.

– Гадзыбе. Цы дзæбæх у дуне, цы рæсугъд сты кæмттæ! Акæс-ма, акæс, коммæ. Чысыл мигъы гæшпæл стыр мигъы куыд

арбасуры. Ёрбаййафы йæ... арбаййæфта йæ... Фæраздæр дзы ис!

Чызджы цæстытæ ацы ныхæстæм зынгау æрттивтой, кафы-дысты сæхимидæг.

Æз джихæй кастæн изæры æгъуыстаг рæсугъддзинадмæ, куы та-иу мæ сыхагмæ раздæхтон ме ‘ргом. Мæй йын комкоммæ йæ цæсгоммыл байтыдта йæ урс нывæндæн.

– Гадзыбе! – æвиппайды чызг тарст хъæр фæкодта æмæ мæм йæхи æрбаппæрста.

– Цы кæныс, цæмæй фæтарстæ?

– Цæйдæр къæрццытæ хъуысы. Гвардионтæ нæ фæдыл ма рацауæнт.

Æз фондзæхстон мæ къухмæ æрбайстон æмæ сабыргай ай-хъуыстон. Натæ мын мæ ливор хуымпъырæй фелвæста æмæ йæхи хæцынæввонг акодта. Хъусæм. Къæрццытæ æцæг æввахсæй-æввахсдæр кодтой. Исдугмæ мæхæдæг дæр фæтарстæн, фæлæ уайтагъддæр фембæрстон: къæрццытæ кодта арс. Мæгуырæг, сабыргай, къуырмайæ æрбацæйлæст йæ хуыккоммæ.

Натæ, цыма йæ бинонтæй искæй ауыдта, уыйау ныццин кодта æмæ мæм ливор фæстæмæ авæрдта. Арс чызджы худтмæ фембæрста, хæдду уазджытæ йæм кæй фæзынд, уый, æмæ фæхъус.

– Ма худ, Натæ, æмæ уыцы къуырмайы дзæбæх фенæм! – сабыр кæнын чызджы. Фæлæ ма йæ цы уромы! Худы æмæ худы.

Диссаг куыд нæ у арсы хабар дæр! Ома, æвиппайды лизынмæ фæуа, науæд тох самайа – ахæмтæй йæм ма бахат. Фадат уæвгæйæ, адæймаджы ницæй тыххæй бахъыгдардзæн.

Арс нæм зулмæ æрбакаст æмæ нæ цыма нæ бафиппайдта, уыйау аздæхт, ауади æмæ та нæм æддæдæрæй æрбакаст. Æз та дын уæзбын арсы митæ куыннæ зыдтон, цал хатты мыл фембæлдысты, – кæй зæрдыл лæууынц!

Сыстадтæн, æмæ арс цырды-цырд йæхи куы айста, уæд дын ыл сæхситт кодтон. Уыциу æппæрст акодта йæхи, гъе! Ныббогътæ ласта, ацу æмæ йæ исчи аййафæд! Бæстæ-иу куы ныккъæс-къæс кодта, раст цыма хъæд йемæ ахаста.

– Натæ, арсы куы ауыдтай, уæд мæм ливор куы авæрдтай. Æви дзы нæ фæтарстæ?

– Ёмæ дзы цæмæй хъуамæ фæтарстайн? Гвардионтæй дæр æндæр куынæ тæрсин.

– Ёвæдза, уый дæр диссаг нæу – адæймаг сырдатæй нæ тæрсы, фæлæ йæхи æмхуызонтæй!

– Цæмæн у диссаг? Цас дарддæр ацыдыстæм сырдатæй? Ома, хæдзæрттæ агъуындын æмæ артыл фу кæнын зонæм? Ёмæ цы хъауджыдæр у, чифæнды дæ бахсынæд: йæ царды нысан чи не ‘мбары, кæй сардыдтой, ахæм адæймаг, кæнæ ардыд куыдз! – Ёмæ мæм комкоммæ æрбакаст, цыма мын мæ хъуыдытæ бамбарынмæ хъавыд, уыйау.

Æз ацы ныхæстæм чысыл фæуыргъуыйау дæн æмæ йын цы дзуапп радтайн, уый нæ зыдтон.

– Раст зæгъыс, – сразы дæн æз, – фæлæ уæддæр... Бынтон раст нæ дæ.

– Нæ мæ бамбæрстай. Адæймаг æмæ куыдз иу не сты, кæй зæгъын æй хъæуы, æз дæр сæ иу нæ кæнын... Ёниу маймули маймули у, фæлæ йæ куы сахуыр кæнай, уæд дын адæймаджы лæггæдтæ кæндзæн. Искæуыл ацардаугæйæ та куыдзæй уæлдай нæу. Уымæ гæстæ, цалынмæ адæм ардауын комой, уалынмæ маймулитæм иттæг æввахс лæудзысты. Ацы хабар стыр æнамонд у, æмæ йемæ тох кæнын хъæуы!

Бирæ ма фæныхæстæ кодтам. Базыдтон: Натæ каст фæци хъæууон скъола. Нудæсæм азы ацахуыр кодта Чъребайы гимназы дæр. Куыста сæ хъæуы фæсивæды æхсæн, кæд æй йæ ныййарджытæ нæ уагътой, уæддæр. Куы йæ бафарстон, фалæмæ цæмæн лидзыс, зæгъгæ, уæд мын ахæм дзуапп радта:

– Истытæ бамбарон Советон Уæрæсейы æмæ куыстмæ цæттæйæ æрцауон!

«Тæхуды, иуцалдæр ахæм сылгоймаджы ма куы разынид Ирыстоны!» – ахъуыды кодтон мæхинымæр, æмæ йын нæ бамбæхстон мæ хъуыдытæ.

– Хъуамæ разына, æнæмæнг, сылгоймæгтæй дæр. Нæ сыгъд, нæ пырх хъæутæ снауæг кæнын хъæуы. Уый тыххæй та нæ хъæуы иумæйаг æмзæрдыг куыст бакæнын. Ёрмæст кæд æрцаудзæн уыцы рæстæг?

Бирæ рæсугъд хъуыдытæ зылди нæ сарты, фæлæ ныл уæдмæ нæ фæллад æртæфсти.

Æз та æрдæбоны кæрдзыны къæбæртæ систон мæ дзыппæй æмæ «бахсæвæр» кодтам. Мæ цухъхъайы бызгъуыр раластон,

тыххæй-фыдæй мын сразы æмæ йæ йæ уæлæ скодта, дзæвгар æртыдтон фæсал, сарæзтон ын хуыссæн æмæ йæхи æруагъта.

Мæхæдæг йæ нывæрзæнырдыгæй дурыл æрбадтæн. Мæй бæрзонд нæ сæрмæ сбырыд æмæ кæмттæ ныррухс кодта. Сабыр ком райхъал, бæлæстыл æвзæгтæ баззад.

Кæм ма мæ æрцахстаид хуыссæг! Мæ алфамбылай – фæйлаугæ хъæды зард, мæ фарсмæ та – зæрдæлвасæг хæххон малусæг.

Афтæ фæбадтæн боныцъæхмæ. Стъалытæ ма фæлурсæй ризыдысты. Натæ райхъал æмæ тынг дисы бацыд, дысон мæ куыд ныууагъта, афтæ бадгæйæ мæ куы федта, уæд.

Араст та стæм дарддæр. Хур бæрзонд ссыди, Магъы рагъмæ куы схæццæ стæм, уæд. Æз цыдтæн æнкъардæй.

Æввахсæй-æввахсдæр кодта нæ хицæны рæстæг.

Чызг мын, æвæццæгæн, æмбærста мæ хъуыдытæ æмæ йæхи ныхасæй хызта.

Æввахсæй-æввахсдæр кодтам хохы сæрмæ...

«Рæстæг баруад, хох бампылди, – загътон мæхинымæр. – Æндæр цæмæн схæццæ стæм афтæ тагъд!»

– Натæ, куына мын загътай дæ мыггаг, дæ хъæуы ном, куыд дæ агурдзынæн?

– Æмæ дæ дæмæн бахъуыд мæ агурын?

– Чи зоны... куы фембæлæм...

Фæныхæстæ ма кодтам хохы сæр. Бамбærстон, чызджы зæрдæ дæр æнæхъæн кæй нæ баззад.

Уæддæр мын йæ мыггаг, кæцон у, кæй чызг у, уыдæттæ не схъæр кодта...

Йæ фæстаг ныхæстæ уыдысты:

– Цалынмæ меньшевиктæ сырæд æрцауой, нæ адæмы æхсæн кусын райдайæм, уалынмæ ды мæн нæ фендзынæ. Чи зоны, æмæ ма нæ сиу кæндзæн æрмæст иумæйаг куыст, æндæр ницы.

Фенынмæ уал, уæдæ! – загътам кæрæдзийæн æмæ уый фалæмæ ацыд, æз та – фæстæмæ, мæ бинонты агурынмæ.

Цалдæр боны фæрахуа-бахуа кодтон хъæдты, ссардтон мæ бинонты, акодтон сæ фалæмæ. Уæдæй фæстæмæ нал федтон мæ чызгæмбалы.

Нал æй федтон æмæ, чи зоны, æмбæлгæ дæр нал фæкæнæм!..

– Рох мæ нал кæнынц уыцы зæрдиаг худт, уыцы зондæнгас...

Гадзыбе ацы ныхæстæм ныуулафыд; йæ цæстæнгасæй бæрæг уыд, Натæ йæ зæрдæйæ æнцонæй кæй нæ рацух уыдзæн, уый.

– Гадзыбе, мæт ма кæн. Дæ булæмæргъ дард кæй нæ атахт, уый æмбар. Æз зонын уыцы чызджы.

– Куыд, куыд зæгъыс? Зоныс æй, зæгъгæ, загътай?

– Ай-гъай, хæстæг мын æййафы.

– Æцæг зæгъыс, кæм и?

– Ныр йæ хæдзары. Дыууæ къуырийы размæ рахызт фалейæ. Æрмæст рынчын у, узал дзы бацыд. Фæндагыл ис ныр дæр, æвæццæгæн. Фæлæ мын ды нырмæ дæ хабар куыд никуы радзырдтай? Афонмæ йæм искуы суадаиккам.

– Сайгæ мæ нæ кæныс?

– Сайгæ? Уанцон нæу. Кæд дæ нæ уырны, уæд сæ хъæумæ – Арчнетмæ, Сокъонаты Михелы хæдзармæ цæугæ.

– Сокъонаты Михел чи у?

– Йæ фыд, дæ фидæны каис, мæ хур, – хъазгæйæ йæм бадзырдтон æз.

Гадзыбейы цинæн кæрон нал уыд. Уайтагъд бæхмæ бауад, фидар сæлвæста æхтæнгтæ, бузныджы хъæбыс мæ акодта æмæ абадт йæ бæхыл.

– Фенынмæ уал! – уæлбæхæй ма фæхъæр кодта Гадзыбе æмæ уайтагъд хъæдæй æмæхгæд комы æрбайсæфт.

Æз та Гадзыбейы цинмæ хъæлдзæгæй сфардæг дæн нæхимæ, Уистомæ.

* * *

Уыцы сæрд рацыдтæн Хуссар Ирæй æнæ мæ адæм фенгæйæ. Фæлæ мын Гадзыбе тагъд фехъусын кодта, Натæйы кæй ракуырдат, уый. Арæх сæ истон фыстæджытæ. Бирæ мæм фыстой æхсæны хъуыддæгты тыххæй.

Натæ куыста «Женотдел»-ы. Гадзыбе уыди комиссар. Арæхиу фæзындысты газеты Натæйы фыстытæ хæххон сылгоймаджы тыххæй.

Æрмæст рæстæг куыд цыд, афтæ мыл сæ фыстæджытæ арæх нал æмбæлдысты. Куыдфæстагмæ та мæм бынтондæр нал фыстой.

«Æхсæнадон куысты уылæнтæ сæ семæ ахастой», – хъуыды кодтон æз. Фæлæ цæмæн мынæгæй-мынæгдæр кодтой газеты Натæйы фыстытæ?

«Циу, цы хабар у?» – фарстон мæхи. Фыстон сæм. Фæлæ дзуапп нал райстон...

«Цы фесты, цы аразынц мæ иумæйаг куыстмæ тырнджытæ? – арæх-иу хъуыды кодтон æз. – Цы фесты, цы аразынц?..»

* * *

Уæрдон мæ гыбар-гыбургæнгæ ахаста мæ зонгæ дурæйастæрд уынгты.

Мæнæ партком, уæлæ ЦИК. Йæ рæзты цæуы бульвар. Чидæртæ йыл рауай-бауай кæнынц.

Рацыд æртæ азы...

Бульвары тезгъогæнджытæн-иу мæ уæрдоны гыбар-гыбур, æвæццæгæн, сæ хъуыдытæ асырдта æмæ мæм-иу джихæй ракастысты. Дыууæ сахаты нæма уыди. Нæма ныууасыд хъæдфадæн заводы гудок, алчи йæхи айста, чи æд пъяртфел, чи æд гæххæттытæ. Æмæ уый цас диссаг у! Бафæлмæцыдысты куыстæй!

Мæн иттæг зæрдиагæй бафæндыд Гадзыбе æмæ Натæйы царды хабæрттæ фехъусын, фæлæ уыцы бон ницы базыдтон. Дыккаг бон райсомæй рацыдтæн уынгмæ, зæгъын, мæ зонгætæй искæй фенон (рагацау зыдтон, хæдзары сæ никæйы ссардтаин). Æцæгдæр бирæ кæйдæрты фæдтон, фæлæ ныхасы бон кæй фæци!

Не ‘хсæн-иу куы къамбец фæцафта йæ сæр, куы стур, куы хуы. Хуыцаубон уыди æмæ уынгты базармæ æрцæуæг адæмæй азмæлæн нæ уыд.

Хъæууон адæмы базаргæнджытæ сæхимæ сайдтой. Мæ зонгætæй иуимæ сæмбæлдтæн. Ног хабæрттæй мæ афарста, стæй чысыл фæстæдæр йæхæдæг дзурынмæ фæци. Æфхæрдта иуы дæр, иннæйы дæр, æназым йæхицæй дарддæр ничи разынд. Æз æм æнцæд хъуыстон, уый тæвдæй-тæвддæр кодта. Уалынмæ дын мæ фæуагъта æмæ йæхи иу каркуæйгæнæгыл ныццафта.

– Бахатыр кæн, æз мæнæ исты алхæнон, кæннод мæ мæ бинонтæ хæдзармæ нал бауадздзысты.

Æмæ базар кæныныл схæцыд хъæуккагимæ. Карчы хицауимæ кæрæдзи былтæ тыдтой: мæ зонгæ суари асламдæрæй агуырдта карк, хицау дзы капекк дæр не ‘ппæрста.

Уыцы рæстæджы къамбецты дзуг рацæйскъæрдæуыд, æмæ

ме ‘рдхорд се ‘хсән фæци. Куы ма-иу йæ урс худ ферттыфта, куы йæ къух æд карк. Мæхи уырдыгæй райстон.

Схæццæ дæн бульвармæ. Бæласы бын бандоныл æрбадтæн. Адæмæй чи базармæ тындзы, чи фæстæмæ здæхы.

Уыцы рæстæджы дыууæ барæджы – лæг æмæ ус – рацæй-цыдысты. Гадзыбейы дардмæ базыдтон, фæлæ сылгоймаджы, цалынмæ йæм æввахс бацыдтæн, уæдмæ йæ нæ равзæрстон. Кæсын – Натæ. Иу сывæллон йæ къухы, дыккагыл та ма хъуыды кæны.

Иттæг æхсызгон мын куыд нæ уыдаид сæ фенд! Нæма сæм бахæццæ дæн, кæцæйдæр сæ хордзенты бынæй хъыбылы цъæхснаг хъыллист фæцыд.

Салам радтам кæрæдзийæн.

– Изæры нæм æруай, абадæм. Уæдмæ мах дæр нæ фæл-лæйттæ афснайдзыстæм.

Дисы куыд нæ бацыдаин? Сагъдæй сæ фæдыл кæсгæйæ баз-заттæн. Дзæвгар куы адард сты, æрмæст уæд суыдтон Гадзы-бейы фæсарц иу уæрыччы сæр.

Изæры сæ абæрæг кодтон. Сæ къæсæрмæ нæма бахæццæ дæн, афтæ цыдæр быцæу ныхас мæ хъустыл ауади. Бахостон сæм дуар. Ничи йæ кæны. Дыккаг хатт сæм ноджы тынгдæр бахостон. Уæддæр – ничи. Бæлвырд, сæ ныхасæй ницы хъуыс-той.

Байгом кодтон мæхæдæг дуар. Кæсын – цæуылдæр быцæу кæнынц, фæлæ цæуыл, уымæн ницы бамбæрстон. Фынджы къахмæ – хъыбыл баст, иу къуымæй цæуы уæрыччы æрдиаг, фæсдуарæй – карчы хъуыдатт.

Куыд бамбæрстон, афтæмæй Натæ йæхи мардта хъуг æл-хæныныл, Гадзыбе та бæх балхæныныл. Ме ‘рбацыд сын сæ ныхас нæ фехæлдта. Æвæццæгæн ма бирæ фæбыцæу кодтаик-кой, сæ сывæллон куынæ скуыдтаид, уæд.

Гъеныр мын исты ног хабæрттæ радзурдзысты се ‘хсæны куыстæй, иумæйаг хъуыддæгтæй, зæгъгæ, мæхи хъусынмæ æрцæттæ кодтон, фæлæ дзæгъæлы. Бауадысты сывæллонмæ, раскæфтой мæм æй.

– Æрбакæс-ма нæ сывæллонмæ, – дзуры мæм Натæ, – фæрдыджы хуызæн нæу! Æз мæ куыст дæр ай тыххæй ныу-уагътон, уый та хъуг дæр не ‘лхæны. Бæх, бæх кæны, æндæр йæ хъуыдыйы ницыуал ис. Хорз бæх искуы куы фены, уæд йæ

фæдыл хъеллау байдайы. Иу бон та кæйдæр бæхы фæдыл
Æсхъæлимæ суанг Чъехмæ бахæццæ сты.

Дарддæр ма цæуыл ныхас кодтам, уымæй дæ сæрибар кæнын,
кæсæг! Мыййаг, мæ дыууæ уарзаны æппындæр дæ цæсты куы
ницыуал уой.

Хæрзбон сын загътон æмæ сæ сæ цардыл цингæнгæ ныу-
уагътон. Ме ‘мгæртты агурынмæ бульварырдам рацыдтæн.

* * *

Уæлæ ЦИК-ы рудзынгæй кæлы рухс. Уым абон, кæд уæф-
ты бон у, уæддæр тæрхон кæнынц æхсызгон, тагъд аразинаг
хъуыддæгтыл. Фæскомцæдисы клубæй хъуысы хъæлдзæг му-
зыкæйы цагъд. Афишæтæ куыд сидтысты, уымæ гæсгæ чидæр
доклад кæны клубы...

Мæй бæрзонд сфардæг и. Стъалытæ хъазгæ ризыдысты.
Пионерты зарын æмæ сæ барабанты гыбар-гыбур æввахсæй-
æввахсдæр кодта. Чысыл фæстæдæр сæхæдæг дæр бульвары
фæрсты æривгъуыдтой.

Трах-тарæ-рах-та!

Трах-тарæ-рах-та!

Сæ зарæг цъæхснаг хъæлæсæй райхъуыст:

Ныр Ленин сиды зиумæ,

Фæдзырдта уый: «Фæдис!»

Æрцæут, скæнæм иумæ

Фæндон куысты цæдис.

Цæмæй куыст уа дунейы æлдар,

Цæмæй уæм иууылдæр хæлар!

ЦÆРЫНЫ БАР ИСДЖЫТÆ

Уыди фæззæг. Хур йæ был ныддардта фæсхох, æмæ ма йæ
фæстаг мæллæг тынтæ сæхи надтой Ерцъойы æнкъард цады.
Уылæнтæ хъазыдысты, кæрæдзи сабыргай сургæйæ, сæфтысты
хъæзы астæу, кæнæ хæлдысты гуымиры дуртыл. Арв уыди сау
мигътæй æхгæд – æрцыди кæрон райдзаст хæххон сæрдыгон
бонтæн. Хæхтæ алырдыгæй æнкъардæй кастысты. Хаттæй-хатт-
иу мигъты æхсæнæй фæзындысты урс хæхтæ...

Зæхх уыд уымæл. Дымгæ мигъты тардта хуры ныхмæ.

Хæххон фыдвæззæг алцæуыл дæр йæ хуыз æрæвæрдта. Æнкъард æрдзы нывтæй зæрдæ уынгæг кодта.

Хур фæссохмæ ныххызти. Дымгæ фенцади. Фæсабыр бæстæ. Æрмæст ма æццытæ сæхицæн агуырджой аууондæр бынæттæ, райхъуысти ма-иу Темболы фæллад бæхы хуыррытт. Бæх цалдæр боны æнцой не ‘ркодта, йæ хъæбатыр барæджы скъæфта Земо-картлийы быдырты, Дзауы, Ортъеуы кæмтты. Ныр æнцад хызти Ерцъойы уæлхох быдыры, астаумæ æгайнаг сæрвæтты. Йæ хицау Тембол йæхи æруагъта йæ нымæты тыхтæй, арф хъуыдыты ацыд.

Бирæ фыдæбон, бирæ фыдбылызтæ федта Тембол ацы цыбыр рæстæджы... Æмæ ныр иу иннæйы фæдыл йæ цæстытыл уадысты йæ царды хабæрттæ.

Тембол уыди Хъорнисы коймаг. Цалынмæ йæ Уарæсейы паддзах æфсадмæ нæ акодта, уæдмæ цард йæ мæгуыр бинонтимæ. Æфсады, хæсты рæстæг, уый йæ цыргъ зондæй тагъд бамбæрста мæгуыр адæмы тухи. Йæхи цардмæ гæсгæ æмбæрста, бирæ адæмтæ сæ сывæллæтты, сæ бинонты æвæгæсæгæй, æнæ хицауæй кæй ныууагътой. Тембол йæхæдæг ныууагъта йæ зæронд мады, йæ сывæллæтты йæ къаннæг æфсымæры æвджид, йæ зæрдæ сæм иттæг æхсайдта æмæ æфсадæй ралыгъд. Уыцы рæстæг ахæм лыгъды тыххæй кодтой марыны тæрхон, æмæ Тембол йæ сæр хъæды бафснайдта. Бирæгъы цард равзæрста цагъары царды бæсты. Йæ амондæн хъæды бирæ нæ фæци. Тагъд ныннæрыди революцийы тох; райдыдта мидхæст, æмæ уый дæр гæрзарæзтæй, цæттæйæ æрлæууыди тохы мæгуыр адæмы фарсмæ.

Иу ахæм хæсты, 1920 азы, меньшевикты къухæй фæмард йæ иунæг æфсымæр; йæ бинонтæн уый тыххæй нæ бантысти фалæмæ алидзын, æмæ бирæ мæстытæ бавзæрстой меньшевиктæй. Кæм ма уагътой фос, кæм ма уагътой мæгуыр лæджы уæлæмæ скæсын! Сæ цъаммар митæн нал уыди кæрон. Æрбакодтой тард адæмы цæрæнтæм мохеуы, сбонджын сæ кодтой уыдоны фос æмæ сæ фæллоуæ! Куыд нæ уыд ацы хабар адæмы кæрæдзиуыл ардауыны нысан? Цæссыджы бæсты цæстытæй туг куыд нæ калдаид? Тембол дæр иста йæ маст, мæгуыр лæджы маст.

Æмæ ныр, Ерцъойы цады былыл улафгæйæ, уымæн йæ цæстытыл уадысты сыгъд хъæутæ, адæмы фыдæбæттæ, æмæ йæ туг, æхсидгæ здыйау, фыхти. Куыд тардæр кодта бон, афтæ уымæн дæр тарæй-тардæр кодта йæ зæрдæ, схъомпал сты йæ

хъуыдытæ. Ахæм зæрдæйы хаттимæ цæф сырдау абадт йæ бæхыл æмæ топпы нæмыгау фæтар фæззыгон мигъы.

Бон фæцырд и. Фæсхалас ирд райсом срухс кодта Чъехы нарæг ком. Урс гæбынайæ æмбæрзт хæхтæ æрттывтой алырдыгæй. Бурсамдзели тызмæгæй каст йæ кæстæр, митсæр æфсымæртæм. Тымыгъ скъæфта Джермугъ æмæ Бурсамдзелийы мигътæ æмæ сæ пырхæнгæ хаста арвырдæм. Фæндæгтæ фалæмæ æхгæд кæй æрцыдысты, уый зын бамбарæн нæ уыд. Додойаг йæ сæр уымæн, ахæм рæстæджы лидзын кæй бахъæуа!..

Бирæты аныхъуырдтой Хъæдласæны митты хъæпæнтæ æмæ ма бирæты аныхъуырдзысты. Ёрдиаг та куыннæ кæндзæн уыцы хæдзар, иуырдыгæй меньшевикты ехс кæмæ 'взиды, иннæрдыгæй митæй æхгæд хохы богъ-богъ кæмæ хъуысы!

Цалдæр зæронд лæджы, дзæкъултæ се 'ккой, афтæмæй рацæуынц комы. Ёвæццæгæн сæ нæ бафæндыд рагъыл митты æхсæн ныссæлын. Ёвæццæгæн, хъуыды кодтой сæ сабитыл æмæ та раппæрстой се 'намонд сæртæ Чъребама «цæрыны бар исынмæ». Цы æгады митæ та сæм æнхæлмæ кæсы, «бар» исгæйæ, чи зоны, уæддæр рацæуынц.

Уыцы рæстæг цалдæр гвардионы дзаг уæрдæттимæ рацыдысты Чъехæй. Уыдон ластой хæлц арæныл бадæг æфсæдтæн. Сæ разæй, фосы дзугау, фæсхохмæ скъæрынц зæронд лæгты æмæ устыты, æнахъом сабиты.

Æнæбары цæуынц размæ æххормаг «уацайрæгтæ». Бæгънæг сывæллæттæ ныккука сты, тъизгæ, сæ бызгъуырты уайынц сæ фæдыл. Цас хъарутæ ис сывæллонмæ? Сæ иу, дзой-дзойгæнгæ, йæхи баппæрста зæронд лæгмæ. «Дада, мæ бон нал у!» – æмæ ахауди. Зæронд лæг æй йæ хъæбысы хæссынмæ хъавыди, фæлæ кæм? Йæ фарсмæ тыхсастæй йæхи æруагъта.

– Сист уæлæмæ, цæугæ! – фехъуыст гвардионы хъæлæс.

– Мæ бон нæу... Мæ уд исын мæ уæддæр бауадз!

– Сист уæлæмæ, науæд мæнæ... Уд чи исын кæны, уый уыныс? – бартхъирæн кодта гвардион фондзæхстонæй.

– Фехс! Æнæбон адамы æхсынмæ дæсны стут. Мæ хъæубæстæм æввахс ма уæддæр амæлдзынæн.

Гвардион бауади, сывæллоны фелвæста æмæ зæронд лæджы топпы цæгатай ныццавта:

– Гъа, уый уын большевиктæ, уый уын æфсымæртæ, даргъзачъе зæронд сæгъ!

Зæронд ныууынаæргъыдта, райхъуысти сывæллоны цъæхснаг хъыллист. Иннæ бæлццæттæ сæм фæстæмæ ракастысты; сывгоймæгты рустыл цæссыг æрызгъордта, лæгтæ та судзгæ хъæрызнæй бамбарын кодтой сæ маст...

– Цæсгом дын нæй, æви сæ удгоймæгтæ не ‘нхъæлыс? Æри сывæллоны ардæм! – загъта, уæрдоны чи бадт, уыцы гвардионтæй иу, æмæ рагæпп ласта.

Уæрдæттæ тылдысты. «Уацайрæгтæ» змæлыдысты размæ. Дымгæ ниудта, сæ бызгъуыртæй сын хъазыд.

– Уæ фæндаг раст! – æваст айхъуыстой нæ бæлццæттæ. Фæкастысты æмæ фæдтой, æрдæбон комы цы барисджытæ рацыд, уыдоны.

– Цы хабар ис Чъребайы, радзурут нын истытæ, бар ма афтæ зын исæн у?

Дзуапп раттын сæ фæндыд, фæлæ гвардионы ныхас фæраздæр:

– Кæдæм лæсут? Аздæхут фæстæмæ!

– Ницы аздæхдзыстæм: Чъребайы нæ хъуыддаг ис.

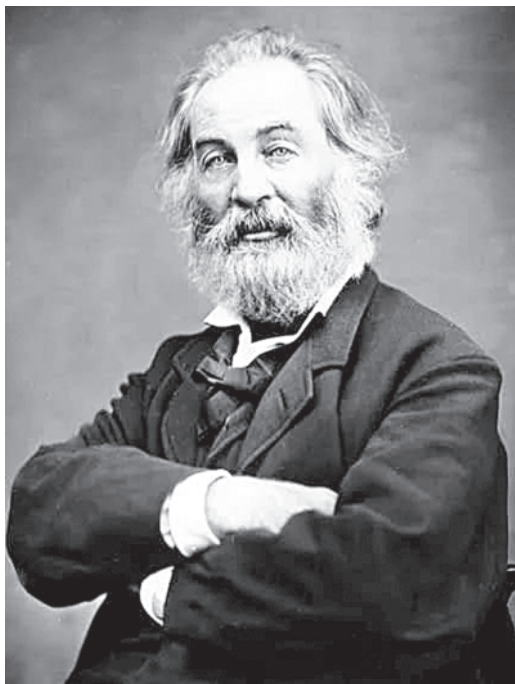
– Нæ раздæхдзыстут? Кæсут-ма уæдæ! – æмæ сæм ехсæй февзыста. Æрдæбонны гвардион та сæ сæрыл рахæцынмæ хъавыди, фæлæ йæм чи хъуыста! Иннæ гвардионтæ рагæппытæ ластой уæрдæттæй æмæ сæ нæмын байдыдтой, йæ къухы кæмæн цы фæци, уымæй.

Уыцы цъаммар, æбуалгъ митæн æвдисæн уыдысты æрмæст арв æмæ Тембол. Уый сæм ракаст топпы цæстæй... Гæрах æмæ фыдуаг гвардионы мард иу фесты... Уый фæстæ ма ноджыдæр дыууæ гæрахы... Фæтыхстысты гвардионтæ æмæ алырдæм, тæрхъустау, фæлыгъдысты. Ауыдтой ма Темболы йæ бæхыл тæхгæйæ, йæ къухы – фондзæхстон.

– Лидзгæут, æмбæлттæ, хъæутæм, цалынмæ та уæ не ‘рцахстой, уæдмæ! – æндæр ницы фехъуыстой нæ бæлццæттæ барæгæй. Уый уайтагъд Чъехы уынгæг комы фæзилæны фæауон. Нæ бæлццæттæ уæрдæттыл сæхи ныццавтой, цы сæ бон уыд, уый семæ айстой æмæ алырдæм ныппырх сты.

ҮӨЛТ ҮИТМЕН: 200 АЗЫ

Америкайы Иугонд Штатты литературон историйы Уолт Уитмен ахсы сәрмагонд бынат. Уый әппәтәй ирдәәрәй равдыста ног нацийы удыхъад. «Әз кад кәнын мәхицән әмә зарын мәхи тыхъай», – фыста поэт. Фәлә йәхи койтә хауынц йә адәммә дәр.

«Кәрдәджы сыфтә» – афтә схуыдта Уитмен йә «царды чиныг». Джиппы йә рауагътой 1855 азы. Йә царды чиныг әй уымән хонәм, әмә йәм йә мәләты онг әфтыдта ног әмдзәвгәтә, хъәздыгдәр әй кодта ног темәтәй, ахорәнтәй, фәлгонцтәй. Поэт уыдта әмә цинәй йә зәрдә ради Зәххы, адәй-маджы әмә Дун-Дунейы әнәкәрон хъәздыгдзинәдтәй, фидыцтәй.

Әмдзәвгәтә әмә иннә әрмәг ирон әвзагмә ратәлмац кодта **Хъодзаты Әхсар**.

ЛӘППУТӘ СТӘМ

Ләппутә стәм нә дыууә дәр,
Кәрдәзиуыл әрхъәцмә дәр нә хъәцәм,
Хәтәм, тәхәм йе хохмә, йе та хохәй,
Куы хуссармә, куы хуссарәй цәгатмә.
Рәмбыныкъәдзтәй архайәм, стәй ноджы
Тымбылкъухәй, нә тыхыл цин кәнәм,
Куы бауарзәм, куы та кәнәм фынай.
Закъон нын нәй, нәхәдәг стәм закъон.
Кәнәм куы давгә, куы хылтә,
Куы та бәләгъты ленк кәнәм,
Сәттәм нә дойны, былгәрәтты кафәм,
Әмризәджы нә койә ризынц алкәд
Әлгъинтә, сауджынтә, цагъартә.

1860

МÆ САГЪÆСТЫ 'ВДЖИД БАЗЗАДТÆН

Мæ сагъæсты 'вджид баззадтæн тыхстæй
хæрз иунæгæй, æмæ мæ цæстыл ауад:
Мæ хуызæттæ æндæр рæтты дæр ис,
Йæ сагъæсты 'вджид чи баззад тыхстæй,
ис ахæмтæ,
Сты Франц æмæ Германы,
Италийы, Испанийы, Китайы,
Уæрæсейы, Японы, æмæ дзурынц
Æндæр æвзæгтыл;
ауайы сæ цæстыл:
Куы сæ базонин, бауарзин сæ, уастæн,
мæхи 'фсымæртау,
Амондджын ысуаин.

1860

ЛÆУУЫН ФÆСВÆД РАН

Лæууын фæсвæд ран, фæндагмæ кæсын
æмæ ныгъуылын арф сагъæсты, дисы:
Фæцæуынц адæм мин-минтæй, кæдæм?
Æууæндгæ дæр сыл чи нæ кæны, оххай,
гъе ахæмтæн сæ фæдыл.

1860

СÆУМÆЦЪÆХТЫЛ

Сæумæцъæхтыл хуыссæгхæлдзæгæй æз
Куы рацæуын мæ мусонгæй,
Адамау, –
Æрбакæс-иу мæм, фехъус-иу мæ хъæлæс,
Æрбацу-иу зæрдæрухсæй мæ цурмæ,
æдæрсгæйæ,
Дæ къухæй-иу мыл андзæв.

1860

ÆРЦЫБЫРТÆ РÆСТÆГ

Æрцыбыртæ рæстæг, æрбахъуынтыз æхсæв,
Æбæрæг тас хъуызы, æввахсдæр кæны.

Нырма уал фæхæтын нæ хъæдты, нæ фæзты,
Æрмæст æй нæ зонын,

кæд аскъуыйдзæн фæндаг.

Гæнæн и ‘мæ райсом –

йе сихæрттыл, йе та фæсизæр.

Куы райдайон зарын, уæд, чи зоны, сонтæй

Мæ хъæлæс ныммыр уа æнусмæ.

О, чиныг! О, зарæг! Нæ кæрон у ай?

Æви ‘рцæуæм фæстæмæ

нæ фæндаджы сæрмæ.

Мах а дуне фæдтам дæуимæ,

Æгъгъæд нын у уый дæр, мæ уд.

1860

КÆСЫ МÆМ АФТÆ

(Скъуыддзаг)

Кæсы мæм афтæ: сарæхсин цæрынмæ
цæрæгойты хсæн, уарзын сæ зæрдæйæ.

Æвæлмас ысты, алчи сæ – хæдхуыз.

Лæууин æмæ сæм не ‘фсæдин кæсынæй.

Йæ хъысмæтæй сæ ничи кæны хъаст,

сæ тæригъæдтыл маройгæнгæ, тъизгæ,

фыдæхсæвтæ нæ фервитынц æдзух,

фыдæнхъæлтæ, фæсмонтæй дæр хызт ысты.

Йæ фидæныл нæ мæт кæны сæ иу дæр,

сæ дард фыдæлты не стауынц, нæ фауынц.

Бынтæ, хæзна – хæлæфы низ сæм нæй.

Иу иннæйы раз не ‘рлæууы сæркъулаёй,

нæ дих кæнынц æлдæрттæ ‘мæ цагъартыл,

уæлдæртæ ‘мæ дæлдæртæ дæр нæ зонынц.
 Æздæнонæгтæ, номдзыдтæ, йе схæлтæ
 Сæ астæу нæй, нæ сæ хæры хæлæг.
 Йæхи сæ иу дæр не схондзæн æнамонд.

1855

ÆЗ ИУНÆГÆЙ МÆ САГЪÆСТЫ НЫГЪУЫЛДТÆН

Æз иунæгæй мæ сагъæсты ныгъуылдтæн.
 Æваст мæ цуры фегуырдис Æндæрг,
 Рæсугъд, гуырвидауц, сагæлвæст – йæ бакаст,
 Йæ цæстытæ – дыууæ цъæх арты раст,
 Ныккасти мæм æнæууæнкхуызæй исдуг.
 Æрымысыд мын разæгъды поэты
 Нæртон зарджытæ,
 стæй тызмæгæй загъта:
 «Нæ зоныс, ау, нæ дунейы поэттæн
 Сæ ныхасы сæр уыд æдзухдæр Хæст,
 Æрыгон гуырды тохыл кодтой ахуыр».

«Разы дæн демæ, – загътон ын. – Æз дæн
 Сæрыстыр Аууон...

 У мæнæн дæр тох
 Мæ зарæджы сæр:
 удаист фæдистæ,
 Бырстытæ, тугтæ, ‘хсаргæрдты цъыччытæ,
 Нæмгуыты ниуын,
 сухты цагъд, æвирхъау,
 Уæлахизы мæнг цинтæ ‘мæ цæссыгтæ...

У Дун-Дуне хæсты быдыр æгасæй,
 Мæлæты æмæ царды ‘хсæн уæззау тох
 Нæ банцад никæд –
 Удварны цæрайæн
 Сæруæлдайæ цы лæг хæцы æнусты,
 Æз ууыл зарын,
 стыр кад ын кæндзынæн.

1871

АЕНÆЗОНГÆ

Хурхæтæны майы фынддæсæм бон. Тезгъогæнгæйæ фембæлдтæн, æппындæр кæй никуы федтон, ахæм маргъыл. Раст мæм хъомыл карчы йас фæкастис. Урс, йæ базыртæ та – тарбын. Йæ бакаст – сæрыстырхуыз. Йæ бырынкъмæ гæсгæ уый уыди уари. Сыгъдæг, цъæхснаг, музыкалон хъæлæс ын, цыма мырмыраг зæланг кодта. Доны сæрмæ чи ‘ркъул, уыцы хуыскъ бæласы сæр бадт æмæ хъæр самадта. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу фæхъус и, стæй та-иу йæ хъæр ныййазæлыд. Бæласыл бирæ фæбадт. Æз æм мæ цæст дардтон цады фаллаг фарсæй.

Уалынджы фатау ратаhti дæлæмæ, доны уæлцъарыл андзæвæгау кодта, стæй йæ ных сарæзта арвырдæм. Адæймаг ма хуыздæр цæмæ бакæса! Маргъ ленк кодта арвы æнæкæрон цъæх быдыры. Йæ хъандзал базыртæ парахатæй айтыгъта, иунæг хатт дæр сæ нæ батылдта. Дыууæ-æртæ зылды æркодта цады сæрмæ æмæ та йæхи уæлæмæ систа. Чи зоны, æмбæрста, æз кæй сцымыдис дæн, уый, æмæ йæ хæрзарæхст мæнæн æвдыста. Иу хатт мæ хæд сæрты дæр асенк ласта. Æз ын йæ цæхгæр къæдз бырынкъ æмæ æнæнцой, тугмондаг цæстытæ дæр хæстæгмæ ауыдтон.

Мæ цымыдисæн кæрон нал уыди.

ПОЭТЫ ХЪУЫДЫТÆ, СКЪУЫДДЗÆГТÆ ЙÆ УАЦТАЙ

* * *

Уынын æй: æрдзы закъон никæд æмæ никæмæй куры хатыр.

* * *

Цы дæн, уый дæн, æмæ нæ кæнын хъаст: кæд мæ ацы стыр дунейы иу уд дæр нæ зоны, уæддæр райгонд дæн, кæд мæ алчидæр зоны, уæддæр райгонд дæн.

* * *

Искæй чи æфхæры, уый мæн дæр æфхæры.

* * *

Алы адаймаджы дәр фенын мәхи, әмә дзы иу дәр мәнәй
стырдәр нәу, стәй дзы мәнәй мисхалы бәрц кьаддәр дәр
ничи у.

* * *

Иунәг минут дәр әнә уарзгәйә чи фәцәуы, уый йәхи
мард ныгәнынмә цәуы, йә мәрддзәгты йәхи батыхта,
афтәмәй.

* * *

Ныртәккә Иугонд Штатты бәрзонд бынәттә чи ахсы, уыдо-
ны 'хсән иунәг дәр нә разындзән, адәм кәй равзәрстой,
ахәм. Әппәт кандидатурәтә дәр уыцы бынәттәм баирвә-
зынц, политиканты чысыл кьордтә сә кәй баппарынц, уый
фәрцы. Бирәты сәвәрынц, уымән әмә әвзәрстыты размә
әхца бафидынц, цәстфәлдахән митә фәкәнынц. Алчидәр сә
фәархайы йәхи әмә йә партийы пайдайән. Нәдәр президен-
ты бынаты, нәдәр конгрессы, нәдәр, фәсарәнты цы минә-
вәрттә ис, уыдоны 'хсән, нәдәр губернатортәй, нәдәр закон-
тә цәттагәнәг әмбырдты, нәдәр горәтты мэриты әмә му-
ниципалон советты, нәдәр пъялицәйы әмә тәрхондәтты –
иу ран дәр дзы нә уынын әрыгон, ныфсхаст, адамыуарзон,
ахуыргонд, нәрәмон улы – Америкайы әцәг хәбул чи уа,
ахәмы. Кәм дә, йә размә стыр нысан чи сәвәрдта, мә
бәстәйы сәрвәлтау, партиты ницәмә даргәйә, хъуамә мә
хәс әххәст кәноң, зәгъгә, чи хъуыды кәны, уыцы әхсар-
джын гуырда? Нәй, нә зыны. Ахәмты бәсты, адамы хъысмәт
йә бәрны кәмән бачынды, уыцы уәлбикьонтәй алчидәр у
уәйгәнәг, гадзрахатәй цәуәг... Официалон бынәттә, уыимә
президенты бынат дәр, сты әлхәнгә әмә уәйгәнәг – әв-
зәрстыты размә бәстә базар свәййы, әмә уыцы бынәтты
әрбадынц хъахбай нәлгоймәгтә, ома нәл проституткәтә.

* * *

Нә политикон партитә нә ныххәләттаг сты? Фидарәй
зәгъән ис: гаффуттәй аздадысты. Америка сә сарты акаст,
партитә йә цуры сты дәләмәдзыд батъаратә, лилипуттә.
Партитә иудадзыг сты чъизи митыл хәст, дзурынц әппәты

æнаккагдæр адæймæгты сæрыл. Адæймаг цас ницæйагдæр уа, уыйбæрц ын фарсласæн тынгдæр кæнынц. Æз нæдæр зæронд партитыл æууæндын, нæдæр ногтыл. Ног парти арæст куы ‘рцæуы, уæд амæй-ай рæсугъддæр лозунгтæ раппары æмæ хи-цаудзинад йæхимæ райсы райдзаст, фæрнæйдзаг нысантимæ. Фæлæ уыцы нысанта æфæдзвæг дæр не свæййынц. Ахæм парти æвзæрстыты куы фæуæлахиз ваййы æмæ бынæттæ уарыныл куы схæцы, уæд æм ныггуылф кæнынц, састы бынаты чи баззад, уыцы къордты политикантæ, æмæ «ног» парти æгæр срæгъæд ваййы, стæй раздæрыуонтау æмбийын байдайы.

* * *

Аргъауы иу кæфхъуындар бахордта иннæты. Нырыккон кæфхъуындары ном у Пайда. Уый йæ хъуыры ауагъта иннæты... Нæ уæлдæр æхсæнад цы у? Йæхи диссаджы дарæсты чи сфæлыста, ахæм сыдывд базаргæнджыты, сæудæджерты тыгуыр.

Уитмен йæхицæн дзырдта

«Цы кæнын хъæуы, уый зоныс? Уарз зæхх, хур, цæрагойты, æлгъаг дын уæд мулк..., дæ мызд æмæ-иу дæ куыст ратт æндæртæн, дæ цæстысындз уæнт æфхæрджытæ, дæ сæр макай æмæ мацæй цур къул кæн – нæдæр номдзыды цур, нæдæр, кай ничи зоны, ахæмы цур. Уæд дæ буар суыдзæн æвæдзиау кадæджы хуызæн, æмæ суанг дæ æмырæхгæд былтæ дæр мæлгъæвзаг басгуыхдзысты».

Фыста Уитменмæ

Æрмæстдæр куырм нæ фендзæни, дæ «Кæрдæджы сыфтæ» иттæг зынаргъ лæвар кай сты, уый. Зонд æмæ курдиатæй дæ чиныг у, ныронг Америка цы сфæлдыста, уыдонæй уæлдæр æмæ хæдхуыздæр-хæдбындурдæр. Æз амондджын дæн, уыцы чиныг кай кæсын, уымæй – стыр тых нын кæддæриддæр амонд æрхæссы.

*Ралф Эмерсон,
номдзыд америкаг философ,
поэт, эссеист*

УОЛТ УИТМЕН, МАЙРÆМЫ КАРК ÆМÆ АЦЫ ÆМДЗÆВГÆ

Уыдис æнафон, Уитмены рæнхъытæ
ирон æвзагыл амадтон. Æваст дын
сырх майрæмыкарк урс гæххæттыл абадт –
æрбасырдтой йæ стыр уынгæй мæ уатмæ
егъау мæйдар, фæззыгон ирдгæ, уазал.
Дзыхъхъынног фыстмæ басмыста уæзбынæй,
æрлæууыд-иу, æдзынæг-иу ныккасти
къæдз-мæдз дамгъæтæм. Бирæ сæм фæхъуыста,
ыстæй дын мæм лæджы хъæлæсæй дзуры:
«Мæ сæр дæ фæхъхъау, суазæг мæ кæн ахсæв,
дæ дамгъæтæ мæ батавтой, мæn дæр
сæ фарсмæ бауадз – бонцъæхтæм æрмæстдæр».
Æз дæр ын афтæ: «Цард дын фестон! Уазæг –
Хуыцауы уазæг! Мин азы дæр ам
æрвит дæ бонтæ! Уолтæн дæр, уырны мæ,
уызæн æхсызгон». Буц уазæгæн загътон
хæрзæхсæв æмæ...

Нал федтон хуыссæг.

Мæ сынтæджы фæудхар кодтон бонмæ,
æрмæст сæумæйæ афынæй дæн иуцъус...
Уыд райдзаст бон. Куы сыстадтæн уæнгмардæй,
уæд ацы фыст мæ уаты къуымы ссардтон.
Мæ буц уазæг, мæ зынгбазыр чысыл зæд
йæ уæлæ бадти, дамгъæтимæ кодта
æмбар-æмсæрæй, барджыæй ныхæстæ.
Кæсут-ма, семæ бамбал и. Уынут æй?

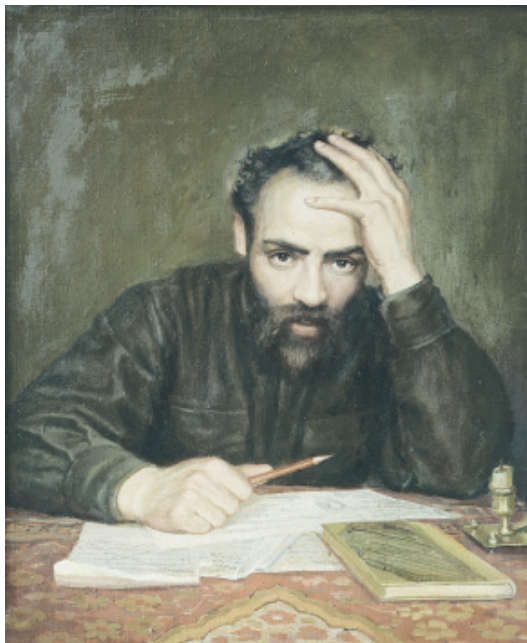
2005.06.10

Хъ. Æ.

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

Къоста нывгæнджыты сфæлдыстады

Дзанайты Азанбек.

Къоста йæ кусæнуаты

1-æм апрель ирон адæмæн баззад Къостайы мысæн бонæй. Адæмы зæрдæты баиу вæййынц хъыг æмæ цин. Хъыг – кæй нал ис, уымæй. Цин – кæй нын уыд, уый тыххæй. Фæлæ, цасфæнды рæстæг куы рацæуа, уæддæр цæрдзæн адæмы зæрдæты, сæ хъуыдыты, сæ аивадон æмæ литературон уацмысты руаджы сæ хондзæн царды рæстдзинад æмæ фарны фæндагмæ.

Фысджытæ æмæ йæ нывгæнджытæ сæ уацмысты æвдыстой æмæ дарддæр дæр æвдисдысты адæмæн ныфсы мæсыджы хуызы, намысы тырысайæ. Нæ равдыст уымæн æвдисæн. Ирыстоны нывгæнджыты сфæлдыстады æвдыст æрцыдысты Къостайы миддунейы хъæздыгдзинад, йæ сагъæстæ, йæ уарзондзинад зæххыл цæрæг адæммæ, Фыдыбæстæмæ.

Арсентий Румянцев. Къоста фыйæуттимæ

Дзанаіты Азанбег. К'юста-ныг'әнаг

Гуызмæзты Петр.
Къоста йæ райгуырæн бæстæйы

Хæдарцаты Зæлина. «У дун-дуне Фыдыбæстæ мæнæn...»

Дзанайты Азанбег. Къоста сывæлæттимаг

Хетагкаты Хъазыбег. Къоста хасты фæстæ

Хетегкаты Хъазыбег. Къостайы зианы бон

Харэбаты Давид. Элегі

Дзанайты Азанбег. Къоста йӕ уацмысты хъайтартимӕ

Гасынты Жорж.
Поэт Хетæгкаты Къоста

Челæхсаты Магрез.
Къоста Алагиры аргъуаны
уазнывтæ кæнгæйæ

Къабулты Марат. Къоста

Сѣбанты Хаджумар. Сихоры хѣрд

Джанайты Азанбег. Къоста йæ кусæнуаты

Джанәгаты Зауырбег. *Поэт һәм музә*

Дзанагаты Зауырбег.
Къостайы номыл

Хетагкаты Хъазыбег.
Ермадзы

Калманты Батыр, Виктор Орешников. Къоста хәхбасты цгарджытима

Калманты Батыр. Къостайы портрет

ИНТЕРВЬЮ

ХЕТАГКАТЫ Оксанæ

«ЦÆМÆЙ РАЙХЪУЫСА ЗÆРДÆЙЫ МЕЛОДИ ÆМÆ АЗÆЛА ГÆХХÆТТЫЛ»

Нæ республикæйы Национ наукон чиныгдоны бындурал байгом, фæсивæды 'хсæн литературæйы фыццаг къахдзæфтæ чи кæны, уыдоны сфæлдыстады рæзтæн стыр ахъаз чи уыдзæн, ахæм проект «Онегин клуб». Разæнгард сæ кæндзæн литературон сфæлдыстады алы жанрты хи равдисынмæ. Проекты мадзæлтты архайджитæн дæр канд æхцондзинад хæссыны фæрæз нæ уыдзæн, фæлæ сæ кæд, мыййаг, Хуыцау иу мисхал курдиатæй фæхайджын кодта, уæд сын ацы арфæйаг хъуыддаг расидджытæ сæ риуы цы нæмгуытæ байтауой, уыдон фидæны æфсир рауадздзысты. Уымæ фæбæллынц, ирон литературæ æмæ аивадыл иузæрдион чи у, уыдон, уымæн æмæ æвдисæн сты, ирон литературæйæн балæггад кæнын, цард ын снывонд кæнын кæстæр фæлтæрты 'хсæн каджын хъуыддагыл нымад кæй нал у, уымæн. Проект «Онегин клуб»-ы ахадындзинад нымад у республикæйы литературон царды ахсджагдæр хъуыддагтæй иуыл.

Кæй фæрцы фæзынд æмæ йæ цæрæццаг скæныныл зæрди-агæй чи архайы, уыдон сты РЦИ-Аланийы Национ наукон чиныгдоны директор Хайманты Иринаæ æмæ РЦИ-Аланийы Культурæйы министри хæдивæг, курдиатджын æрыгон поэт, «Мах дуг»-ы уазæг ДУДАЙТЫ Чермен.

– Чермен, цавæр хæс æвæрд ис «Онегин клуб»-ы размæ?
– Фыццаджыдæр, сахадын хъæуы кæстæр фæлтæрты хъо-мыладон куыстыл. Литературон куыст кæнын хъуамæ æхсæна-ды уа каджын хъуыддагыл нымад, бæрзонд æмвæзадыл æвæрд. Нæ нысантай иу у, цæмæй «Онегин клуб» суа алы фæлтæрты минæвæртты уарзондæр мадзал. Литературæйы фарстатыл дзургæйæ аразын хъæуы, хъуыддагæн ахъаз чи фæуыдзæн, ахæм мадзæлттæ: сфæлдыстадон-литературон фæзтæ, изæртæ,

аркастытæ, конкурстæ. Аразын та сæ хъæуы афтæ, цæмæй сæм адæм зæрдæрайæ цæуой æмæ исой æхцондзинад сæ архайдæй. Нæ хæс у, литературæйы фыццаг къахдæфтæ чи кæны хистæрæй кæстæрмæ, уыдонæн æххуыс кæнын. Æхсæнады раз хи равдисынæн уавæртæ аразын. Искæй цæстытæй æмбæхстæйæ цы рæнхъытæ фыст æрцыдысты, уыдон, аргъ сын чи скæндзæн, уыцы адæмы 'хсæнмæ сæ рахæссынæн æххуысы къух бадарын. Ирон, уырыссаг æмæ фæсарæйнаг классикты сфæлдыстады бындурыл æнцой кæнгæйæ сын сæ уды тæгтæм æдæрстæ æвнæлын, цæмæй райхъуыса зæрдæйы мелоди æмæ азæла гæххæттыл генион уацмысты хуызы. Æрмæст афтæмæй ис хъомыл кæнæн фидæны поэтты, прозаикты, публицистты, драматургты, критикты.

– Кæй бафæнда, уыдонæн се 'пхæтæн дæр бар ис «Онегин клуб»-ы архайынæн?

– Ис. Ныффыссын хъæуы курдиат. Фыццаг дæс адæймагæн уал радтам клубы уæнгты æвдисæндартæ. Се 'хсæн ис, куыд хистæр, афтæ кæстæр кары минæвæрттæ дæр. Сæ курдиаттæ ма ногдыдæр балæвардтой ссæдз адæймагæй фылдæр.

– Ныридæгæн уал клубы уыд фыццаг литературон изæр.

– О. Фыццаг мадзал уыд, фæлæ нæм тынг бирæ адæм æрбацыд. Дыууæсæдæ бынаты сын не 'сфæг æмæ ма бандæттæ дæр æрбахастам, лæугæ чи кодта, уыдонæн.

Ирон æмæ уырыссаг æвзагыл кастысты æмдзæвгæтæ, цыбыр радзырдтæ. Æххæст уыд музыкалон уацмыстæй дæр.

– Чермен, æрæджы мыхуыры рацыд дæхи æмдзæвгæты æмбырдгонд «Синяя тетрадь Мидаграбина». Уымæй размæ ма рухс федтой дæ æртæ чиныджы. Цавæр æнкъарæнтæ дæм сæвæрд, дæ фыццаг æмдзæвгæ мыхуыры куы рацыд, уæд?

– Уымæн ферохгæнæн нæй. Мæ æмдзæвгæтæ фыццаг хатт рацыдысты 2000 азы нæ республикæйы фæсивæдон газет «Слово»-йы, æмæ уæ нæ бауырдзæн, уæвгæ та цæуылнæ, газеты уыцы номыр абон дæр ма ис мæ æвæрæнты. Цы бон рацыд, уыцы бон æй мæ къухмæ куы райстон, уæд цыма зæххыл мæнæй амонджындæр нал уыд, афтæ мæм каст. Суанг ма абоны онг дæр газеты ахорæнты тæф мæ зæрдыл бадардтон. Дыууæ ныхасы йеддæмæ не сты: «мыхуыры рацыд», фæлæ алы фыссæгæн дæр æппæты адджындæр ныхæстæ, базыртæ йыл чи æфтауы, уыдон.

Литературæйы йæхи чи фæлвары, фыццаг къæхдзæфтæ дзы чи кæны, уымæн ахсджаг хъуыддаг у, цæмæй йæ бинонтæ, йæ хистæртæ газетты, журналты феной йæ æнтыстытæ. Уый тынг рæзæнгард кæны рæзгæ удты фыссынмæ.

– **Чи бафтыдта базыртæ дæуыл та?**

– Хæххон-металлургон институты ма куы ахуыр кодтон, уæд архайдтон поэтикон конкурсы. Цыдис мыл æстдæс азы. Къамисы уæнгтæ мын саккаг кодтой фыццаг бынат. Фæлæ хъуыддаг уый мидæг нæ уыд. Конкурсы фæстæ мын РЦИ-Аланийы Фысджыты цæдисы уæды сæрдар, къамисы уæнг Ходы Камал балæвар кодта Къостайы уацмысты æмбырдгонд æмæ йын йæ раззаг сыфыл ныффыста: «Чермен, æнхæлмæ кæсын дæ ног æмдзæвгæтæм». Кæуылты амонд уыд мæнæн нæ фембæлд! Йæ ныхæстæ мын мæ хъарутæ кодтой дывæр, мæ ныфста – æртивæр.

– **Куыд цæудзæн дарддæр проектыл куыст?**

– «Онегин клуб»-ы куыст цæудзæн къæпхæнгай. Йæ фæлгæты араздыстæм литературон изæртæ æмæ киноклубтæ, сæ бындурыл уадздыстæм альманахтæ, литературон журналты сæрмагонд рубрикæты æххуысæй мыхуыр кæндзыстæм ног авторы сфæлдыстад, адæмæн сæ зонгæ кæндзыстæм сæрмагонд телеравдыстыты фæрцы.

– **Бузныг, Чермен. Уæ фæндтæ уæ къухы бафтæнт.**

ДРЫГÆТТЫ СФÆЛДЫСТАД

Баситы Зæлинæ Русланы чызг РЦИ-Аланийы Хъамбердиаты Мысосты номыл паддзахадон литературон премийы лауреат, æппæтдунон литературон конкурс «Булæмæргъ»-ы уæлахиздзау.

Райгуырæд Алагирæ. Дзæуджыхъæуы 16-æм скъола-гимназы фæстæ ахуыр кæнынмæ бацыд Цæгат Ирыстонæ Хетæгкаты Къостайы номыл паддзахадон университеты ирон филологийы факультетмæ æмæ йæ каст фæцис 2005 азы.

Зæлинæ йæ фыццаг æмдзæвгæтæ ныффыста скъолайы ма куы ахуыр кодта, уæд. Йæ алы æмдзæвгæ дæр у арф æнкъарæнтæй нывæзт. Ирдæй сæ бæрæг дары йæ уарзондзинад цардмæ æмæ Фыдыбæстæмæ.

НÆХИ КЪОСТА

Нæхи Къоста, ирон адæмы ныфс!
Ирыстоны бæрзонд, æхсидгæ стъалы!
Уыдтæ уæларвæй Иры зæхмæ ‘рвыст
Цæмæй нæ фæндаг барухс кæнай тары.

Нæ нæргæ кад, нæ цæугæ хох, Къоста!
Дæ хъысмæт уыд Уæлладжыры нывгондæй.
Дæ зынг зæрдæ фæллад æмæ рыстæй
Æрхастай ды дæ адæмæн нывондæн.

Нæ дунейы æсфæлдисæг – Хуыцау
Æвæццæгæн, уæлдай фылдæр дæу уарзта,
Ды дæр, Къоста, йæ арфæгонд фыртау
Мæгуыр адæмæн фарны уац фæхастай.

Чырыстийау нæ райгас дæ, Къоста,
Нæ дын кæнæм дæ хуызы нывæн пъатæ.
Табутæнгæ «Ирон фæндыр»-ыл мах
Нæ армытæпæн не вæрæм нæ арды.

Ныббар, Къоста, дæ бæрзонд уды фарн,
Нæ бамбæрстам, мыййаг, дæ удыгасæй
Дæ зæрдæйы æрвон рухс æмæ хъарм,
Ныр дæр цæуы хæрзгæнæгау нæ разæй.

Цытджын Къоста, нæ хуыздæрты хуыздæр!
Рæстдзинадæн йæ фæйлаугæ тырыса!
Дæ каджын ном бæрзонд хæхтæй уæлдæр,
Дæ лæггæддæй фæрнæйдзаг у нæ бæстæ.

Нæхи Къоста, æнæмынæг цырагъ.
Нæ адæмæн сæ фидиуæг, сæ хотых.
Кæнæм дын мах ыстыр цыт æмæ аргъ,
Дæ арфæйы дзырд никуы уызæн рохы!

АЗАУ АЕМÆ ТАЙМУРАЗ

Ганисы уæлмæрд аныгъуылд æхсæвы,
Йæ сæрма зилы рог дымгæ сындæг.
Фæлмæн тæмæнтæй зæххыл мæй æндзæвы
Сабырдзинады сусæг тых нындзыг.

Хъысмæты уаргъ дæр разыны зынхæссæн,
Дыууæ зæрдæйыл бамынæг ис хур.
Цъæх кæрдæгæй сæ ингæнтыл æмбæрзæн,
Зæронд сывылдз сæ нывæрзæн сæркъул.

Кæлы сæ цурты хохы риуæй суадон,
Хæссы дæрттыл дыууæ уарзаны кой.
Уæлæуыл сæ нæ барæвдыдтæ амонд,
Мæрдты æссардтой иумæйаг æнцой.

Дыууæ уарзаны баиу сты æнусмæ,
Сæ ингæнтæ фæрсæй-фæрстæм лæууынц.
Фæлæ ныр дæр ма уыцы уарзты рухсмæ
Æхсæвыгон гæлæбутæ тæхынц.

ÆНÆНХЪÆЛÆДЖЫ УАРЗТ

Æнæнхъæлæджы уарзт – æнахуыр æмæ диссаг,
Мæ зæрдæйы æнкъарæнты куывддон.
Кæцæй фæзындтæ ды, æхсызгон æмæ риссаг?!
Мæ хъысмæты æнафоны бæлццон.

Фыццаг фембæлды цин дыууæ изæры астæу,
Ныгъуылдтæн æз дæ цæстыты сындæг,
Дыууæ зæрдæйы уарзт кæрæдзийыл æсбаста
Æмæ нæм кодтой стъалытæ хæлæг.

Æнæнхъæлæджы уарзт æсхаста мæ уæларвмæ,
Æнæ базыртæй базырджын фæдæн.
Куыд базыдтай фæндаг мæ зæрдæйæн йæ арфмæ?
Мæ зæххон зæд, мæ амонды гуырæн.

Æстæм сæрныллæг мах хъысмæты раз, æмбарын,
 Фæлæ нæ кæнын ницæуыл фæсмон.
 Æрмæст дæ мысын тынг æмæ æхсæвы тары
 Фæдзурын æз табугæнгæ дæ ном.

Дæ райсом хорз, мæ сагъæсты цæрæг,
 Мæ зæрдæйыл æхцон æзнæт æфтауæг.
 Мæ уæлмонцæй мæ нал ахсы хуыссæг,
 Æсси мæ уд æнæбыхсгæ æнкъарæг

Куыд рæсугъд вæййы ирд æхсæв уæддæр!
 Мæ дзыккутыл мæйы тæмæн фæхъазы.
 Мæ хъуыдыты ныгъуылгæйæ, мæ сæр,
 Цыма дæ риуыл, руадзын æз мæ базыл.

Дæ уарзон сурæт зæрдæйы æдзух.
 Цыма вæййыс æцæгæйдæр мæ цуры.
 Цыма хæцы дæ хъарм къухыл мæ къух.
 Цыма мæ уд дæ удимæ фæдзуры.

Мæ бæллиц – ахæм адджын æмæ дард!
 Куыд тынг судзы æхсидгæ арт мæ риуы!
 Мæхи, мæ иунæг, ме стыр уарзт, мæ цард!
 Фæзын! Æмæ æрбалвас мæ дæхимæ...

Цæмæй æрцæуой ивгъуыд бонтæ рох,
 Æрлæууа рæстæг, басабыр уа бæстæ
 Æмæ поэзийæ тæха уæлхох,
 Нæ зæрдæты æхцон гуыпп-гуыпп æрмæстдæр...

ДÆ РАЙСОМ ХОРЗ

Дæ райсом хорз, мæ сагъæсты цæрæг,
 Мæ зæрдæйыл æхцон æзнæт æфтауæг.
 Мæ уæлмонцæй мæ нал ахсы хуыссæг,
 Æсси мæ уд æнæбыхсгæ æнкъарæг

Куыд рæсугъд вæййы ирд æхсæв уæддæр!
 Мæ дзыккутыл мæйы тæмæн фæхъазы.
 Мæ хъуыдыты ныгъуылгæйæ, мæ сæр,
 Цыма дæ риуыл, ‘руадзын æз мæ базыл.

Дæ уарзон сурæт зæрдæйы æдзух.
 Цыма вæййыс æцæгæйдæр мæ цуры.
 Цыма хæцы дæ хъарм къухыл мæ къух.
 Цыма мæ уд дæ удимæ фæдзуры.

Мæ бæллиц – ахæм адджын æмæ дард!
 Куыд тынг судзы æхсидгæ арт мæ риуы!
 Мæхи, мæ иунæг, ме стыр уарзт, мæ цард!
 Фæзын! Æмæ æрбалвас мæ дæхимæ...

Цæмæй æрцæуой ивгъуыд бонтæ рох,
 Æрлæууа рæстæг, басабыр уой бæстæ
 Æмæ поэзийæ тæха уæлхох,
 Нæ зæрдæты æхцон гуыпп-гуыпп æрмæстдæр...

ДÆ УДЫ ТАВСÆЙ ÆЗ ФÆДÆН ÆНÆХАЙ

Дæ уды тавсæй æз фæдæн æнæхай,
 Мæ маст ныхъуыргæ сахуыр дæн цæрын.
 Уыддæн кæддæр дæ цины сæр, ныр дын
 Мæ уарзт æсси фыдрæстæгау æнæрай.

Кæддæр мын арт мæ цæстыты ыссыгътай,
 Ныр дæр ма дæм табуйагæй кæсын,
 Мæ зæрдæйы дæ раздæрау хæссын.
 Ды та? Ды та нæ уарзты кард ныссагътай.

Ды ацыдтæ æнæнхæлгæ фæндфидар.
 Æрхæццæ ис нæ ахасты кæрон.
 Дæ ивгъуыды ма баззайдзæн мæ ном.

Куыд уарзтон дæу, нæ уарзын æз мæхи дæр!
 Фæлæ йæ царды алчидæр – сæрибар,
 Ды равзæрстай дæхи фæндаг, хæрзбон...

МÆ КЪАХВÆНДАГ

Мæ къахвæндаг, мæ цардвæндаг, мæ хъысмæт –
 Æнæнхæлгæ фæзилæнтæй рæдау
 Æрвылбон царды цин æмæ зæрдæзнæт
 Нæ кодтай ды дæ бæлццонæн æвгъау.

Мæ ивгъуыдæй мæ фидæнмæ – фæндаггон,
 Мæ къахдзæфтæ – кæм хъавгæ, кæм уæндон.
 Мæ сæрмæ куы мæйдар æхсæв, куы рухс бон,
 Мæ алыварс куы тар хъæд, куы дыргъдон.

Мæ къахвæндаг, мæ цардвæндаг, мæ хъысмæт,
 Мæ бæллицтимæ æз цыдтæн æргом.
 Дæ фæзилæнты фæдтон æз цъæх дзæнæт.
 Дæ фæзилæнты фæдтон æз зындон.

Уæддæр цыдтæн! Æдæрсгæ ‘мæ ныфсхастæй!
 Дæ цыргъ дуртыл цъæх кæрдæгау цыдтæн!
 Мæ зынг зæрдæ сæрбæрзондæй æз хастон,
 Мæ къахвæндагæн арфæйаг уыдтæн.

Мæ къахвæндаг, мæ цардвæндаг, мæ хъысмæт,
 Дæ бæлццон у æппæтмæ дæр цæттæ!
 Æрмæст дæ курын, Дунейы ыскæнæг,
 Мæ зæдыхай мын æмбæлццонæн фæкæ!

ПУБЛИЦИСТИКА

Рашад Умарович ТУГАНОВ

КАБАРДИНО-БАЛКАРИЯ В ПУБЛИЦИСТИКЕ И ПОЭЗИИ КОСТА ХЕТАГУРОВА

Глубокая познавательная сила его статей, их историзм, широта политического охвата (Коста, например, почти никогда не говорит только об осетинском народе, а всегда и везде имеет в виду интересы всех горских народностей Северного Кавказа) – все эти качества делают публицистику Коста настолько исторически весомой и содержательной, что она и до сих пор не утратила своего значения.

Мариэтта Шагинян

Великий сын осетинского народа Коста Хетагуров был не только выдающимся поэтом и замечательным художником. Его публицистические выступления в защиту обездоленной горской массы, в полосу разгула реакции и великодержавного шовинизма, по праву снискали ему глубочайшее уважение всех народов, населявших наш многонациональный край. Поборник добра и правды, интернационалист, он гневно и страстно боролся против всего, что унижало и оскорбляло человека. В мире большого зла и насилия его симпатии всецело были на стороне «маленького» человека, задавленного большой нуждой, ибо всеми фибрами своей богатой поэтической натуры он был тесно связан с народом, жил его интересами, боролся за его социальное и духовное раскрепощение. Может быть, поэтому боль народную, воплощенную в бесценные строки поэзии, страсть публицистики и лирическую кисть художника он сумел донести до нашего сердца и навсегда остался в нем, как светлый образ подвижника.

Коста Хетагуров не только замечательный сын Осетии. Его многообразная творческая и общественная деятельность оставила заметный след и в судьбах других народов Северного

Кавказа. Значительное место в жизни поэта занял и наш край – Кабардино-Балкария. Возможно, что этому в какой-то мере способствовало и то обстоятельство, что род Хетагуровых ведет свое происхождение от кабардинцев.

Как повествует легенда, передаваемая из поколения в поколение, младший сын кабардинского князя Инала Хетаг, поссорившись со своими старшими братьями, бежал из Кабарды в Осетию. Его преследовали, и, когда уже настигали на открытой равнине, он взмолился местному божееству – покровителю путников:

– Уастырджи, скрой меня!

И тут же, как повествует легенда, от предгорных лесов отделилась роща и укрыла беглеца. Старожилы Осетии и ныне покажут вам великолепную рощу с многолетними гигантами – «кущу Хетага» на трассе, ведущей из Орджоникидзе в Алагир, ту самую, что укрыла его от погони. Уверяют, что Хетаг поселился в Нарской котловине, положив начало роду Хетагуровых.

Коста Леванович Хетагуров родился 3 (15) октября 1859 года в селении Нар Алагирского ущелья Северной Осетии. Рано потеряв мать, он вырос на попечении родственницы Чендзе Хетагуровой, а затем мачехи Кызмыды Сухиевой. Живой и любознательный мальчик, Коста с раннего детства обратил на себя внимание окружающих и был отдан на учебу в Нарскую начальную школу. А через год отец десятилетнего Коста – прапорщик горской милиции Леван Елизбарович Хетагуров отвез его во Владикавказ и поместил в подготовительный класс прогимназии с тем, чтобы со временем он смог продолжить учебу в самой прогимназии. Но планам этим не суждено было сбыться. За отсутствием казенных вакансий в прогимназии Коста не был принят в это учебное заведение и вынужден был возвратиться в селение Георгиевско-Осетинское Баталпашинского отдела Кубанской области, куда переехали Хетагуровы в 1870 году на постоянное жительство.

Однако подобный исход не мог удовлетворить отца Коста – Левана Елизбаровича, который хотел видеть своего сына грамотным и образованным человеком. Он стал ходатайствовать об определении Коста в Ставропольскую гимназию, и с ноября 1871 года Коста стал гимназистом.

Ставропольская гимназия была одним из лучших учебных заведений Северного Кавказа того времени. Хотя полоса реакции, обрушившаяся на Россию в 80-е годы прошлого столетия, затронула и ее, она не смогла выветрить из стен гимназии духа свободомыслия и гуманизма, навеянного передовыми педагогами 50–60-х годов – Януарием Неверовым, Юхотниковым и другими. Учащиеся гимназии любили своих учителей: словесности – М. В. Краснова, рисования – В. И. Смирнова и других, продолжавших традиции Я. М. Неверова. Они оказали большое влияние на формирование мировоззрения Коста Хетагурова, на развитие его дарований. Уже в гимназии Коста начинает писать стихи и работать с кистью.

Но учиться в Ставропольской гимназии Коста пришлось недолго. Оказавшись без казенной стипендии и не имея достаточных средств для продолжения учебы, он покидает гимназию. Решив встать, по-видимому не без совета учителя рисования гимназии В. И. Смирнова, на путь художника-профессионала, едет в Петербург и поступает в Академию Художеств. Это произошло в 1881 году.

Жизнь в столице, т. е. в самой гуще политических событий, знакомство с передовой общественной мыслью, общение с революционно настроенной молодежью оказали большое влияние на Коста. Особенно сближается он с семьей Софьи Власьевны Тархановой, где собирался цвет грузинской, да и вообще кавказской интеллигенции, проживавшей в столице или по каким-либо делам наезжавшей в Петербург. В гостеприимном доме С. В. Тархановой бывали братья Тархановы, Андронников, известный юрист Кони, знаменитый этнограф Миклухо-Маклай, писатель-народник Шеллер-Михайлов, защитник Веры Засулич на известном процессе Александров, шлиссельбуржец Н. А. Морозов, критик Стасов и другие известные лица.

К сожалению, в 1883 году Коста перестали выплачивать казенную стипендию. Оказавшись в тяжелом материальном положении, он был вынужден прирабатывать, чтобы продолжать учебу. Голод и слякоть, пронизывающие ветры «Северной Пальмиры» вынудили его оставить стены Академии, и в 1885 году Коста возвращается на родину. Он поселился в административном центре Терской области – во Владикавказе и сразу же включился в общественную жизнь края. Поэт присматривается к быту народов края, ищет ответы на

интересующие его вопросы, участвует в различных общественно-культурных мероприятиях, сближается с передовой частью владикавказской интеллигенции. Публицист М. З. Кипиани, учитель В. Кизер, художник и журналист А. Г. Бабич, врач М. Далгат, учительница В. Г. Шредерс, ее супруг – юрист В. Д. Шредерс, священник А. И. Цаликов – вот основной круг владикавказских друзей Коста Хетагурова. Особенно близок был поэт с семьей А. И. Цаликова, три дочери которого – Юлиана, Елена и Анна – окружили его заботой.

Мы полагаем, что в круг владикавказских знакомых Коста Хетагурова входили и наши земляки – крупный общественный деятель края Дмитрий Степанович Кодзоков и учитель музыки Владикавказского реального училища Султан-Бек Абаев – люди известные и уважаемые в городе.

Первые годы владикавказского периода жизни Коста Хетагурова (конец 1885 – начало июня 1891 г.) отмечены художественной деятельностью. Он много рисует, работает художником-оформителем при Владикавказском театре, организует выставки своих произведений. Большой интерес владикавказской общественности вызвали такие его картины, как «Святая Нина – равноапостольная просветительница Грузии», «Скорбящий ангел», «На школьной скамье жизни» и другие.

Эти же годы характеризуются началом поэтической и публицистической деятельности Коста Хетагурова. Из публицистики этого периода хотелось бы отметить его выступление в защиту кабардинского народа. В статье «К характеристике народностей Северного Кавказа» он возражал против недостаточной, с его точки зрения, оценки кабардинскому народу, которую дал Георгий Казбек в своем докладе «Военно-статистическое описание Терской области», сделанном им на заседании Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества 19 декабря 1887 года. Ввиду важности этого документа в устах Коста Хетагурова, приведем его:

«...Кабардинцам докладчик отвел слишком уж скромное, по нашему мнению, место в ряду других народностей Северного Кавказа. Кабардинцы, говорит он, меньше других оказываются способными и восприимчивыми к просвещению, меньше других подвергаются благотворному влиянию цивилизации и являются наиболее отставшими. Как факт последнее совершенно верно. Кабардинцы мало подражают и воспринимают, не строят домов

каменных, не основывают школ и живут по-прежнему. Но причина этому лежит не в недостатке восприимчивости и неспособности к развитию и совершенствованию. Известно, что кабардинцы, до прихода русских, занимали, как в общественном, так и в политическом отношении, господствующее положение среди других народностей, из которых некоторые платили им даже дань. Известно также, что общественная жизнь у кабардинцев вылилась в более определенные формы, выработала известные правила, твердо установившиеся обычаи, по которым и поступает каждый кабардинец. Эти правила и формы служили и служат образцом и предметом подражания для всех других народностей Сев. Кавказа. Кабардинский язык и обычаи изучались другими народностями, как изучался французский язык и обычаи их. Разумеется, известные правила общежития и обычаи существуют и у осетин, чеченцев и др., но не в такой мере выработались, не в такой мере господствуют над личностью и подчиняют ее воле общества, как в Кабарде. Оттого между кабардинцами возможно согласие, единение, общее дело... Кабардинцы... – более типичный, более самостоятельный, самобытный сложившийся народ. Этот, в высшей степени симпатичный и благородный, – как признает сам референт вместе со всеми другими исследователями, – народ, не экзотическое растение, могущее при неблагоприятных условиях вдруг сложить листочки, поблечьнуть и отказаться жить. Они не спешат подражать и заимствовать внешние блески цивилизации, не желая, так сказать, ложку меду променивать на чашку чечевичной похлебки, дорожа своим строем, своими обычаями, своими более содержательными и насущными сторонами жизни. У кабардинца есть свое, пока имеющее для него смысл и содержание и препятствующее ему пока стать на путь заимствований и подражаний. Бесспорно, кабардинцы в будущем обнаружат свою восприимчивость, когда увидят воочию более содержательную жизнь, когда собственная перестанет их удовлетворять. Пока этого еще нет, но как только настанет такое время, успехи просвещения и саморазвитие пойдут несомненно быстрее и лучше у кабардинцев, чем они идут теперь у других народностей Северного Кавказа, так как они, повторяем, более сплоченный, согласный, единодушный и дисциплинированный жизнью народ...»

Хорошую, можно сказать, блестящую характеристику дал кабардинскому народу великий сын Осетии Коста Хетагуров. Сбылись во многом пророческие слова, сказанные им около ста лет назад: кабардинский народ в ряду братских народов Северного Кавказа занял достойное место, сделав за годы Советской власти мощный рывок вперед в области науки, культуры и просвещения. Прежний, закоряченный, консервативный образ жизни кабардинцев, который сдерживал, в определенной мере, проникновение в его среду негативных последствий цивилизации, как это совершенно справедливо отмечал Хетагуров, уступил место сознанию, морали и образу жизни нового человека социалистической формации.

В 1889 году в 22–24-м номерах газеты «Северный Кавказ», издававшейся в Ставрополе, была опубликована поэма Коста Хетагурова «Фатима» с подзаголовком «Кавказская повесть под аккомпанемент балалайки». Поэма, где главную роль играет черкешенка Фатима, много раз переиздавалась, стала предметом исследований, публикаций, экранизации и даже музыкальных произведений. Поэтому нам не хотелось бы повторять то, что с любовью и уважением к памяти поэта сказали наши предшественники.

В начале 1891 года Коста Хетагуров, по приказу начальника Терской области, был выслан в Баталпашинский уезд Кубанской области. Официальная мотивировка высылки гласила — «за подстрекательство живущих во Владикавказе осетин к подаче неправильных прошений и незаконных адресов». Однако на самом деле власти фактически расправлялись с неугодным человеком, мешавшим им творить произвол и беззаконие в области.

Вскоре после прибытия в селение Георгиевско-Осетинское, где проживал его отец, Коста Хетагуров направил в Правительствующий Сенат жалобу по поводу незаконной его высылки из Терской области и стал подыскивать себе работу. Такое захолустье, как Баталпашинский уезд, не могло, естественно, удовлетворить творческую натуру Коста. Добившись от начальника Кубанской области разрешения на выезд из Баталпашинского уезда, Коста Хетагуров выехал 23 января 1893 года нелегально во Владикавказ, где был арестован и посажен в тюрьму «за самовольное появление во Владикавказе». Спустя неделю его выпустили из тюрьмы, но взяли подписку о

немедленном выезде из города. Понимая полное свое бессилие перед «власть имущими», Коста выехал из Владикавказа. Заехав на несколько дней в Баталпашинский уезд для устройства домашних дел, он в середине февраля 1893 года переехал в Ставрополь-Кавказский.

Ставропольский период жизни и деятельности Коста Хетагурова (февраль 1893 – начало 1897 г.), пожалуй, один из плодотворнейших в творческой биографии поэта. В это время проблемы общественной жизни горских народов Кавказа занимают львиную долю в поэзии и, особенно, в публицистике Коста. Много уделялось в них и нашему краю.

В 1893 году Хетагуров выступил в газете «Северный Кавказ» с целой серией статей, посвященных слободе Нальчик. В первой из них, опубликованной в виде корреспонденции «Из слобод[ы] Нальчик, Терск[ой] обла[сти]» и подписанной псевдонимом «Старик», Коста показал одуряющую своей тупостью жизнь провинциальной глуши, далекую от каких-либо общественных интересов. Даже деятельность нового старшины слободы, избранного взамен проворовавшегося, началась в сфере внешнего благоустройства слободы, и то лишь в преддверии ожидаемого приезда в Нальчик «высшего начальства». Другие же проблемы благоустройства и общественной жизни слободы местную власть не интересовали, хотя их было более чем достаточно. Автор советует им предпринять меры, «чтобы обывательские свиньи не посещали бульвара, не взрывали землю и не портили молодых деревьев», рекомендует местным санитарам наблюдать «за мясными лавками и булочными, потому что хлеб и мясо продаются у нас довольно в неприглядном виде», и т. д.

Особенно хлестко Хетагуров показывает «культурную» жизнь слободы.

«Общественная, повседневная жизнь в Нальчике, несмотря на весеннее время, по-прежнему скучна и однообразна. Все обыватели в свободное время, которого у них вдоволь, сильно скучают, потому что в Нальчике нет сколько-нибудь разумных развлечений. Что же остается делать? Но, во-первых, слобожане не особенно-то любят читать, а если и встречаются между ними любители чтения, то они дальше чтения довольно пустых романов Ксавье де-Монтепена и приложений к «Родине»¹ и не идут.

¹ Научно-популярный и художественный журнал «для домашнего чтения». – Р. Т.

Чтобы убить как-нибудь свободное время, простой люд идет в кабак, где и напивается до «зеленого змия», а «интеллигенция» проводит время в местном клубе тоже около буфета, за бильярдом и картами. Иногда, правда, в этом клубе устраиваются танцевальные вечера. На этих вечерах под фальшивые звуки никуда не годного монопана местная молодежь, обязательно «благородного» сословия, кружится до полнейшего изнеможения, и всем все-таки бывает страшно скучно. Помимо, так сказать, официального клуба, в Нальчике есть несколько частных клубов – это лавки и магазины местных коммерсантов, где по вечерам собираются друзья-приятели, преимущественно старики, покурить (иные специально ходят только затем, чтобы покурить на чужой счет), расспросить о новостях, передать какую-нибудь сплетню. Ох, сплетни, сплетни! Кажется, нигде они так не распространены, как в Нальчике. Сплетничают все, от мала до велика, и надо отдать полную справедливость нам – слобожанам, что в искусстве изобретения сплетен и распространения их они дошли, – особенно прекрасный пол, – до совершенства; мало того, до виртуозности. Все это, читатель, было бы очень смешно, когда бы не было так грустно...» (*Северный Кавказ. 1893. 10 июня. № 45*).

Следующий цикл произведений Коста Хетагурова о Нальчике был выдержан в духе фельетонов Иегудиила Хламида (М. Горького) под заглавием «Письма из слободы Нальчик Терской области. (Из переписки двух приятелей)». Этому циклу довольно четкое определение дает исследователь жизни и деятельности поэта Г. И. Кравченко (см. его книгу: *Коста Хетагуров. Орджоникидзе, 1961*). Поэтому нам не хотелось бы повторяться.

«Характеризуя Нальчик как слободу, «каких, вероятно, немало на Руси», автор рассказывал то о постоянно неисправном монопане в местном клубе, «который и клубом-то назвать нельзя, так как он представляет нечто среднее между кабаком, трактиром и харчевней», то о бесконечных скачках, устраиваемых ретивой молодежью из кабардинской знати на центральной улице Нальчика, то о взяточничестве чиновников. И каждый раз Коста обращал внимание читателей на ничтожность интересов и запросов нальчикских обывателей. Драки, ссоры, всевозможные взаимные подлости, сутяжничество, беспробудное пьянство наполняют всю их жизнь. Широко используя известные

литературные образы (глупцов из «Истории одного города» Шедрина, героев «Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» Гоголя и др.), иронически вспоминая «очаровательного» Фета, искусно применяя и другие приемы фельетонного обличения, автор рисовал типичные картины захолустья, клеймил невежество и бескультурие мелкотравчатой интеллигенции, застой в общественной жизни.

Цикл фельетонов о Нальчике был одним из ответов Коста Хетагурова на томление общественности под гнетом не только деспотии властей, но и заскорузлого мещанства, провинциального хамства» (см.: *Северный Кавказ*. 1983. № 46, 48, 63, 66, и 97).

За время редакторства Коста Хетагурова газеты «Северный Кавказ» (с февраля 1896 г.) в ней появилось много его статей по разнообразным вопросам жизни края, в том числе и Кабардино-Балкарии. В статье «Владикавказские письма» (*Северный Кавказ*. 1896. 5 мая. № 36) автор ее резко выступил против действий местных властей и лиц из числа национальной интеллигенции, осуждавших народные обычаи и традиции. Не отрицая необходимости преодоления их наиболее тяжелых и разорительных форм, таких, как поминки, калым, свадьба и т. д., выступая за уничтожение института кровной мести, Коста Хетагуров возражал против решения данных вопросов административными мерами. Он считал, что преодоление старых и отживших себя традиций и обычаев может быть осуществлено лишь постепенно, путем просвещения масс и доведения до сознания народа пагубности их сохранения. «Одним росчерком пера и даже вымогательством общественных приговоров (об отмене этих обычаев.— Р. Т.) нельзя уничтожить того, что создавалось и поддерживалось веками». Коста Хетагуров за добрую старину, и в этом плане полностью солидаризируется с автором, приводившим кабардинцев в качестве примера в данном отношении (см.: В. Н. А. *Переходное состояние горцев Северного Кавказа // Новое обозрение*. Тифлис, 1896. № 4162, 4169, 4173, 4183, 4199, 4208, 4216, 4266, 4268, 4279).

27 июля 1897 года Коста Хетагуров опубликовал в газете «Северный Кавказ» (№ 58 – 1199) четвертую статью «Владикавказские письма», в которой обрушился на газеты «Казбек» и «Терские ведомости» за искаженное освещение ими жизни области, за распространяемые ими небылицы о народах

Северного Кавказа. Особенно ему были ненавистны «Терские ведомости» – официоз области, газета, которую он метко окрестил «Мерзкими ведомостями».

«Вообще, по мнению газеты, – писал Коста, – туземцы Кавказа, если не все, то большею частью – кандидаты на виселицу» и потому, конечно, церемониться с ними нечего». В качестве примера подобного отношения к горцам Коста приводит статью М. И. К-о «В гостях у кабардинцев», опубликованную в 147-м номере «Терских ведомостей» за 1896 год.

«Сколько грубости, дикости, невежества пришлось мне увидеть! Долго-долго еще придется бороться цивилизации с этой бездной мрака. И немало пройдет еще десятилетий, пока кабардинец научится ценить, отдавать достойную дань уважения русской школе, потому что только там он и может развиваться, окрепнуть мыслью, ибо их школы, кроме толкования Корана, ничему больше не учат».

Не говоря уже о том, что этот очерк от начала до конца представляет собой очень неумелый и грубый пересказ чего-то, не то кем-то виденного, не то где-то слышанного, а потому, конечно, почти ничего общего не имеющего с действительностью, – посмотрите, какой логикой руководится его автор в своих выводах.

«Ухо (имя кабардинца) возил на базар в Прохладную или в Нальчик дрова и произведения своего тощего огорода: лук, свеклу и т. д., на вырученные деньги кое-как сводил «концы с концами». При этом, разумеется, часто приходилось ему с семьей питаться единственной кукурузой, поджаренной на огне, а то по целым дням и совсем ничего не есть.

Нелюбезно принял нас хозяин (Ухо), и все время, пока я находился в его сакле, он угрюмо стоял у низких дверей своего жилища, не проронив ни одного слова, и только когда я, собираясь уходить, подарил ему серебряную монетку, лицо его мгновенно осветилось какой-то застенчивой радостью, и, улыбаясь, он протянул мне руку на прощанье.

Итак, чтобы снискать к себе расположение кабардинца, необходимы деньги, подумал я. Личности для него не существует. У него все симпатии и чувства уважения сводятся к одному общему знаменателю – деньгам. Он в них видит не одно средство – необходимое в жизни, а, так сказать, утеху всей своей жизни».

Ну, не абсурд ли это? Старик-кабардинец, «горемыка», которому с семьей зачастую приходится «совсем ничего не

есть», «нелюбезно принял» своего гостя, и пока последний «находился в его сакле, он угрюмо стоял у низких дверей своего жилища, не проронив ни одного слова...».

Да что же должен был делать Ухо при появлении такой важной персоны, как г-н К-о? Конечно, изысканно предложить ему если не по-французски, то, по крайней мере, словами Фамусова: «Кладите шляпу, сденьте шпагу, вот вам софа — раскиньтесь на покой» — и в довершение всего угостить его шампанским.

К прискорбью, ничего этого не сделал горемыка Ухо, потому что у него и обстановка в сакле «буквально нищенская» и поест совсем нечего. Он только и мог, как туземец, проявить свое гостеприимство тем, что он, пока гость находился в его сакле, угрюмо простоял у низких дверей своего жилища, не проронив ни одного слова... Почему Ухо угрюмо молчал — потому ли, что он не имел возможности оказать незнакомцу должного гостеприимства, или потому, что мало надеялся на получение от него серебряной монетки, — это вопросы, над которыми никогда, вероятно, не задумаются такие господа, как К-о. Ухо поступил бы гораздо «благороднее», если бы швырнул в физиономию г-на К-о его серебряную монетку, но старик, к чести своей, и здесь остался верным святым традициям кавказского гостеприимства: он скрыл обиду, нанесенную ему незнакомцем — гостем, и, застенчиво улыбаясь, даже протянул ему руку на прощанье.

А самообольщенный гость — «благотворитель» делает из этого вывод, что для кабардинца «личности не существует», что «у него все симпатии и чувства уважения сводятся к одному знаменателю — деньгам. Он в них видит не одно средство — необходимое в жизни, а, так сказать, утеху всей своей жизни!» И это все наделала серебряная монетка, которую автор грубо навязал несчастному старику-кабардинцу!»

Едко, зло высмеял Коста Хетагуров незадачливого «знатока» кабардинской жизни и газету, публиковавшую по-добные описи.

Большой общественно-политический резонанс вызвала статья Коста Хетагурова «Горские штрафные суммы», подготовленная им к печати в 1897 году. В статье речь шла об особых фондах, образованных при окружных управлениях Терской и Кубанской областей, которые складывались из штрафных сумм, взыскиваемых с горцев «за маловажные проступки». По идее их основателя —

бывшего наместника Кавказа князя Барятинского, горские штрафные суммы должны были расходоваться на нужды самого горского населения. Однако практика показала обратное, а именно, что эти суммы, при попустительстве высших властей в крае стали кормушкой для нечистых на руку царских чиновников. Приведя ряд примеров разворовывания народных средств, Коста вскрыл причины подобного явления, отметив, что «ни в одном уезде или округе названных областей горские штрафные суммы не подвергались строгой отчетности и контролю за все время 40-летнего их существования...

Особенно поразительным примером в этом отношении служит Нальчикский округ. Здесь и так называемые «кабардинские общественные суммы» имеют своим источником не только административные взыскания в виде денежных штрафов, но и весь доход от 315 тысяч десятин общественной земли, высочайше дарованной в 1889 году кабардинцам. Из этого количества земли 63 тысячи десятин покрыты превосходным (вначале) строевым лесом. Сообразно такому большому, сравнительно с другими округами, богатству и поступления в кабардинскую общественную кассу должны быть, конечно, несравненно больше и обильнее. К сожалению, до сих пор нет никаких данных, чтобы хоть приблизительно определить годовую цифру этих поступлений. Ее не знают даже сами кабардинцы, и не только народ, но и отдельные его представители, так называемые доверенные, не имеют ни малейшего представления о действительном положении общественной кассы. Это тем более удивительно, что кабардинцам, не в пример другим народностям Кавказа, разрешено присылать в Нальчик своих доверенных для обсуждения под председательством начальника округа общественных дел и нужд и, вместе с тем, для выслушания казначейских отчетов, проверки кассы и утверждения новых смет на текущие и предстоящие расходы. Эта ненормальность станет понятной, если принять во внимание, что все так называемые народные представители – люди поголовно безграмотные, и попадают они на эту должность не по выбору, а по административному назначению, что заседания происходят при закрытых дверях и все участие «представителей» в совещаниях и проверке кассы ограничивается приложением их именных мухуров (печатей) к документам (если они имеются), совершенно недоступным их пониманию. Надо добавить еще, что общественный казначей состоит вместе с тем и общественным лесничим и заведующим эксплуатацией

всех «свободных» общественных земель, в том числе и упомянутого колоссального участка в 315 тысяч десятин.

Беспощадное, хищническое истребление леса, беспорядочное распределение и сдача покосов и пастбищ в аренду, оставление «за неимением средств» без последствия многих общественных приговоров с ходатайствами об открытии в кабардинских аулах и других настоятельно необходимых учреждений и рядом с этим отсутствие какого бы то ни было заметного и целесообразного расхода на народные нужды – не могли не породить в лучшей части кабардинского общества стремления выяснить истинное положение народного хозяйства и принять меры к его наиболее правильному ведению. Все попытки в этом направлении оставались, однако, до последнего времени тщетными, а порой обходились и не без дурных последствий для их участников.

Только весной прошлого года все кабардинское общество обратилось к своим членам, трем генералам – Шибшену (*Шипшеву. – Р. Т.*), Алтадукову и Джамбекову – с просьбой взять на себя труд по ходатайству от его имени о предоставлении ему возможности проверить всю кассу и урегулировать свое хозяйство.

Ходатайство генералов закончилось успешно. От 4 декабря прошлого 1897 года за № 20675 было получено предписание командующего войсками Кавказского военного округа на имя начальника Терской области, служащее ответом на это ходатайство.

В силу этого предписания, по Кабардинскому общественному лесничеству соединение должностей общественного казначея и общественного лесничего в одном лице не должно быть допускаемо на будущее время. Признано также необходимым принять безотлагательные меры, чтобы заведывание кабардинскими лесами было установлено во всех отношениях на началах, принятых в казенных лесничествах. Далее, для упорядочения дела по эксплуатации запасных кабардинских земель, с целью увеличения их доходности, предписано приступить к пересмотру правил об этих землях. По приходу и расходу кабардинских общественных сумм предписано восстановить во всем объеме ныне действующие правила об этих суммах, утвержденные кн. Барятинским, а для обревизования правильности прихода и расхода общественных сумм за последнее время назначить комиссию.

Остается только пожелать, чтобы это предписание как можно скорее было приведено в исполнение. Было бы также очень желательно, чтобы действия его не ограничились одним только Нальчикским округом, а коснулись бы и других округов и уездов как Терской, так и Кубанской областей».

Статья «Горские штрафные суммы», где так блестяще проявился незаурядный публицистический талант Коста Хетагурова, вызвала негативное отношение со стороны местных властей, так как она освещала их деятельность в самом не-приглядном виде. Поэтому, когда Коста представил ее на цензурный просмотр для последующей публикации в газете «Северный Кавказ», ставропольский генерал-губернатор Никофораки не разрешил ее печатать и направил на отзыв начальнику Терской области. Ответ был, естественно, однозначным – запретить!

Однако Коста не смирился с запретом статьи и искал лишь удобного случая для ее публикации. Этот случай представился спустя полгода, когда он лежал в больнице в Петербурге. Ее опубликовала столичная газета «Сын отечества» (1898 г. 17 марта), выходившая без предварительной цензуры.

В 1897 году в четвертом номере газеты «Северный Кавказ» появилось небольшое стихотворение без заглавия, подписанное «Коста»:

*Он умер, вижу сам, но я едва лишь верю, –
И плачу не о нем – мне он не друг совсем,
И безвозвратную не вижу в нем потерю
Для родины моей, а плачу между тем...*

*О чем? – стоял не раз я пред сырой могилой
Людей мне дорогих без горечи и слез.
А если плакал я, то все ж с такою силой
Не мучил, не томил меня такой вопрос.*

*О чем же плачу я? Зачем тоской глубокой
Непостижимо так теперь я удручен?
Не то же ли и я? – и в жизни одинокой,
И встречу смерть свою покинутым, как он?*

Это стихотворение вошло в произведения Коста Хетагурова под названием «На смерть Шумафа Тутаяка». Наполненное глубокого пессимизма, оно имеет под собой реальную основу. К сожалению, исследователи творчества Хетагурова не совсем четко формулируют мотивы этого произведения поэта. Если мы

вспомним о неразделенной любви Коста сперва к А. Л. Поповой, а затем к А. А. Цаликовой, заболевание костным туберкулезом, которое усиленно стало давать знать о себе к началу 1897 года, постоянные гонения царских властей, мешавших его творческой деятельности, финансовые затруднения и т. д., то можно судить об определенном пессимистическом настроении поэта к началу 1897 года. Поэтому смерть человека, хотя ему и не близкого, как это он сам признает, но «покинутого», «одинокого» – т. е. сходных с поэтом жизненных обстоятельств, и послужила побудительной причиной этого стихотворения. Наш тезис еще более подкрепляется, если обратимся к личности Тутаюка.

Адыгеец Шумаф Гуцукук Тутаюк – воспитанник Ставропольской гимназии, а затем юридического факультета Московского университета, присяжный поверенный – связал свою жизнь и деятельность с городом Ставрополем. Образованнейший человек своего времени, любитель искусств и театра, он входил в круг прогрессивной местной интеллигенции и оставил по себе добрую память. Судьба адыгейца, силою жизненных обстоятельств заброшенного в далекий русский город, без родных и близких, погребенного на чужой земле, не могла не пробудить в душе поэта горьких аналогий, что в действительности и произошло. В каждой строке этого небольшого стихотворения Коста Хетагурова крик одинокой души поэта.

В 1899 году столичные «Санкт-Петербургские ведомости» опубликовали пространную статью Коста Хетагурова «Неурядицы Северного Кавказа» (см. № 82, 112 и 129), вызвавшую большой общественный резонанс. Так, редактор и издатель этой газеты князь Ухтомский говорил К. Хетагурову после выхода его статьи: «Ну, наделали же мы своей статьей... Читается нарасхват... только и разговоров... Куропаткин (военный министр. – Р. Т.) прислал ко мне своего адъютанта... Министр страшно возмущен... надо, говорит, положить конец этим безобразиям.... Такой порядок вещей не может продолжаться... В это же лето пошлем целую комиссию подробно исследовать все, что происходит в Терской области... Если хоть сотая доля того, что передается в «Петербургских ведомостях», правда, то и тогда это выше всякого вероятия».

Что же так возмутило, хотя бы в показном плане, царского министра? Все дело в том, что в своей статье Коста разоблачил политику массовых репрессий, проводившуюся местными

властями на Кавказе в отношении горского населения, когда из-за отдельных лиц страдали целые аулы и общества.

«...В этом поголовном разорении сотен и тысяч ни в чем не повинных семейств из-за одного подозрения, что в их среде скрывается несколько негодяев, может истощаться не только туземное, но и истинно христианское многотерпение... А если отыскиваемый преступник никогда и не был в разоренном ауле? А если действительно в ауле никто не знает, кто именно совершил данное преступление, хотя бы и в самом деле не подлежало сомнению, что преступление совершено непременно кем-либо из этого аула? Надо только на одну секунду допустить возможность такой ошибки, чтобы понять жестокость этого мероприятия! Для примера достаточно вспомнить не особенно давний случай с [одним из] селений Нальчикского округа после гибели известного английского альпиниста с его проводником, кажется швейцарцем, при переходе через Главный Кавказский хребет. Небольшое селение было заподозрено в укрывательстве предполагаемых убийц иностранцев и подверглось строжайшей экзекуции... И только когда специально для этого снаряженная английская экспедиция отыскала в расселине одного ледника трупы несчастных альпинистов, удостоверила через Главное Кавказское управление, что нет ни малейшего намека, чтобы последние могли стать жертвою преступления, с [жителей селения] была снята опала. Но это уже было после того, как они выдержали четырехмесячную экзекуцию...»

В выдвинутом выше обвинении, в отношении произвола царских властей, все верно от начала до конца. Нам хотелось лишь конкретизировать случай, приведенный Коста Хетагуровым.

Это произошло в 1888 году. В августе этого года группа английских альпинистов в составе членов Лондонского королевского альпийского клуба Донкина и Фокса в сопровождении швейцарских проводников Штрейха, Фишера и Ригера прибыла в Кабардино-Балкарию для покорения высочайших и наиболее труднодоступных вершин Кавказа – Коштан-тау, Дых-тау и Шхары и проведения научной работы по изучению ледников. Ближайшая же задача, собственно, с чего и началась экспедиция, сводилась к следующему: выйти из Бизенгиевского общества на г. Коштан-тау, оттуда, через проходы Гиче и Шары, прибыть в Балкарское общество. На этот переход был назначен срок в 6 дней. 13 августа 1888 года экспедиция в

составе Донкина и Фокса, в сопровождении проводников Штрейха и Фишера, нанятого ими с вьючной лошастью балкарца Бизенгиевского общества Басиана Ботаева, вышла в поход. Проводник Ригер с основной частью багажа был направлен в Балкарское общество, где должен был ожидать участников экспедиции. Пройдя 12 верст по р. Думала в ущелье Улаус, участники экспедиции разбили палатку и устроились на ночлег. На другой день – 14 августа – альпинисты и их проводники, оставив в палатке Ботаева и багаж, отправились по направлению горы Коштан-тау. Они возвратились в лагерь лишь 16 августа, около 10 ч. утра. После отдыха вечером 17 августа стали готовиться к дальнейшему походу. Часа за три до рассвета 18 августа они сняли палатку, уложили свои вещи и, вручив Ботаеву письмо, приказали ему отправиться в Балкарское общество, к их переводчику, который должен был произвести с ним расчет за услуги. После этого они двинулись к цели своей экспедиции. Больше их никто не видел в живых.

В первых числах сентября, обеспокоенный напрасным ожиданием альпинистов и их проводников, Ригер прибыл во Владикавказ и дал знать властям о невыходе их к месту назначения через 28 дней после начала похода, начиная с 14 августа. Об этом же он сообщил английскому консулу в Батуми Пикоку. Последний дал знать о случившемся в Лондон и направил в Нальчик своего представителя Вулlea для проведения расследования. 13 сентября начальник Нальчикского округа предписал начальнику 3-го участка, в чьем ведении находилась Балкария, «немедленно принять самые энергичные меры к розыску означенных лиц». Одновременно он обратился к Кутаисскому генерал-губернатору с просьбой приступить к поискам пропавших альпинистов со стороны Закавказья. 23 сентября английский консул в Батуми телеграфировал Вулlea в Нальчик, что розыски альпинистов уже ведутся в Сванетии и Раче, что поисковым группам предложено вознаграждение, что, по мнению президента Лондонского альпийского клуба Дента, несчастие с альпинистами случилось в районе Шхары или Дых-тау, что необходимо сообщить местным жителям. Консул предложил Ригеру опечатать вещи участников пропавшей экспедиции и вернуться с ними в Батуми, что и было сделано 28 сентября.

В то же время события в Балкарии разворачивались следующим образом. Получив приказ начальника Нальчикского

округа, начальник 3-го участка отдал приказ сельским старшинам Бизенгиевского и Балкарского обществ о мобилизации всего взрослого мужского населения на поиски пропавших альпинистов. Естественно, что подобный приказ в условиях самого разгара уборочной и сенокосной поры не мог вызвать энтузиазма среди местного балкарского населения. Тем не менее, на поиски погибших, по гуманным соображениям, вышло почти все население указанных обществ. Спасатели буквально обшарили весь район Балкарского и Бизенгиевского ущелий, но безрезультатно. Не успели участники поисков вернуться домой, как их снова обязали двинуться в горы. Поскольку этот приказ был выполнен не очень охотно и многие не явились на сборные пункты, в указанные общества были двинуты казачьи наряды, которые силой стали выгонять жителей на поисковые работы. Эти насильственные акции продолжались вплоть до декабря 1888 года, когда горные дороги и тропы были завалены уже снегом и говорить о разумной организации поисков не приходилось. Но эти акции нанесли огромный экономический ущерб населению, поставили его на грань голода и нищеты.

Такая упорная настойчивость властей, доходившая до абсурда, свидетельствовала о том, что они не доверяли местным жителям, искали доказательства вины их в гибели английских альпинистов, хотя официальная версия поисков носила, казалось бы, гуманный характер. Лишь на следующий год, когда из Англии прибыла поисковая группа, составленная из лучших горовосходителей, куда входили: Клинтон Дент – президент Английского альпийского клуба, Фрешфильд – секретарь Британского Королевского Географического общества, Вуллей и Повел – члены альпийского клуба и 4 швейцарских проводника, в том числе и брат погибшего проводника Фишера, – все встало на свои места. 2 августа 1889 года они выехали в Бизенгиевское общество и на подступах к горе Коштантау обнаружили последнюю стоянку альпинистов. Обследование места показало, что альпинисты погибли при восхождении, о чем горноискатели сообщили как своим поручателям в Англию, так и местным властям. Лишь после заключения столь авторитетных специалистов власти были вынуждены снять подозрение с местных жителей и прекратить фактическую осаду балкарских селений. Такова реальная канва событий, послужившая основой выступления Коста Хетагурова в печати в защиту горцев.

Из публицистики последних лет творческой деятельности поэта хотелось бы остановиться на статье «На чужбине», опубликованной им в газете «Казбек» от 5 декабря 1901 года. В ней автор рассказал читателям о бедственном положении украинских крестьян, поселившихся в Малой Кабарде, в хуторе Фальмановском, находившемся в административном подчинении сельского правления селения Исламово (ныне Верхний Курп).

Дух защитника угнетенных, сочувствие и сострадание к горю простого человека, независимо от его национальности, сказались и в этом произведении Коста, в котором он не только поведал о народном горе, но и обратился ко всем людям с призывом протянуть руку помощи ближнему, ибо боль людскую он всегда объединял под одну крышу. Тем более, Коста хорошо знал, что на необъятных просторах многонациональной России она всегда ходила в одном обличье – боль была болью, страдание – страданием, а слезы везде были одинаковы. Может, поэтому эпиграфом этого произведения стали бессмертные слова крестьянских дум России – Некрасова:

*...Родная земля!
Назови мне такую обитель, –
Я такого угла не видал,
Где бы сеятель твой и хранитель,
Где бы русский мужик не стонал?*

«Далеко, далеко в Киевской губернии, в Уманском уезде есть волость Тальновская, в которой имеется село Майдановское.

С освобождением крестьян крестьяне села Майдановского были наделены землей в очень незначительном размере. С увеличением населения «стало тесно», земля вся перепахана, скот приходилось кормить ветвями, сажень соломы стоила 25 руб., пуд дров 10 коп. Стали арендовать землю у графа Шувалова и у киевских монахов, но это продолжалось недолго, так как графская земля вся пошла под сахарный тростник, а с монахами не было никакого ладу, – курица забежит к ним за межу, и то целое горе!

Становилось все тесней и тесней. Скотина падала – летом негде пасти, зимою нечем кормить... Что делать? Куда деваться? Долго судили, долго рядили и, наконец, порешили искать счастья на чужбине. Часть их пошла в Оренбургскую губернию, другая – в Нижегородскую, а третья на «погибельный» Кавказ.

Что случилось с первыми двумя партиями, – неизвестно, но та партия, которая попала к нам, находится в самом ужасном положении.

Хутор Фальмановский, где поселились эти переселенцы (малороссы), от станции Бороково (*ныне разъезд Арик* – Р. Т.) В[ладикавказской] жел[езной] дор[оги] в 30 верстах. Дорога от станции Бороково к хутору пересекает аулы Малой Кабарды – Муртазово (*ныне с. Дейское*. – Р. Т.), Астемирово (Верхний Акбаш. – Р. Т.) и Исламово (*Верхний Курп.* – Р. Т.).

С первого взгляда всякий, сколько-нибудь знакомый с условиями гигиены, поражается антигигиеничности места поселения хутора. Болотистая котловина со стоячей водой, где размещены наскоро сколоченные жилища, быстро напитала организмы переселенцев малярией, и с 7 июля по 5 октября из 170 душ умерло 16, из них семеро детей...»

Далее Коста обращался к читателям газеты с призывом оказать посильную помощь несчастным переселенцам. Он понимал, что для облегчения участи людей, попавших в беду, требовались радикальные средства, а не меры благотворительности. Но он делал то, что было в его силах.

...Люблю я целый мир,
люблю людей, бесспорно.
Люблю беспомощных,
обиженных сирот.

Но больше всех люблю –
чего скрывать позорно? –
тебя, родной аул и
бедный мой народ...

В этих бесценных словах – весь поэт, с его думами и стремлениями. Благодарная память осетинского народа никогда их не забудет. Не забудем их и мы. Вместе со своими осетинскими братьями мы склоняем головы перед памятью поэта и отдаем дань уважения великому гражданину, интернационалисту.

Р. У. Туганов. Страницы прошлого.
Нальчик, 1989

МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ

1 апрелы Хетæгкаты Къостайы мысæн бон, Цæгат Ирыстоны Тæбæхсæуты Балойы номыл паддзахадон академион театр Хъæрæсе-Черкесты республикæйы Хетæгкаты Къостайы хъæуы (Лабæйы) цæрджытæн равдыстой литературон музыкалон композици поэты цард æмæ сфæлдыстадыл афæлгæст саразгæйæ. Фыццаг ныгæд цы бынаты уыд, уым сæвæрдтой дидинджытæ.

10 апрелы Ирон театры артисттæ республикæйы скъоладзаутæн равдыстой ирон драматургийы бындурæвæрæг Брытъиаты Елбыздыхъойы пьесæтæ «Уæрæседзау» æмæ «Худинаджы бæсты – мæлæт». Фыццаг хатт æвæрд æрцыдысты йæ райгуырæн Дæллаг-хъæуы скъолайы 1904 аз. Сæвæрдта сæ Елбыздыхъо йæхæдæг æмæ дзы ахъазыд Хъырымы ролы. Уæдæй рацыд 115 азы.

11 апрелы Хуссар Ирыстоны Хетæгкаты Къостайы номыл драмон театр цыбыр гастрольты уыд Цæгат Ирыстоны. Ирон театры сценæйы сывæллæттæн равдыстой аргъау «Тæрхъусы амонд». Хистæр кары театрдзаутæн та зындгонд англисаг драматург Рей Кунийы комеди «Сылгоймаг, нæлгоймаг, рудзынг æмæ мард». Дыууæ спектаклы дæр сценæйы сæвæрдта курдиатджын режиссер Челæхсаты Эдуард.

12 апрелы Дзæуджыхъæуы Историыйы музейы байгом почтæйы маркасты равдыст Космонавтикайы æмæ Юрий Гагарины райгуырды 85 азы бонмæ.

15 апрелы РЦИ-Аланийы Национ наукон чиныгдоны байгом Уæрæсейы Федерацийы сгуыхт нывгæнæг Никас Сафроновы нывты равдыст.

18 апрелы Дзæуджыхъæуы Музыкалон чиныгдоны уыд литературон-музыкалон композици Къостайы мысæн бон фæдыл: «Он пел любовь...». Бацæттæ йæ кодтой Адæмон сфæлдыстады хæдзар, Аивæдты лицей æмæ сфæлдыстадон æрмадз «Аивад»-ы кусджытæ.

21 апрелы Чиныджы æппæтдунеон бон РЦИ-Аланийы Культурæйы министрад, Мыхуыры хъуыддæгты æмæ дзыллон куммуникациты комитет Хетæгкаты Къостайы номыл фæлладуадзæн парчы республикæйы цæрджытæн бацæттæ кодтой зæрдæмæдзæугæ мадзал «Воскресный книжный уголок». Архайдтой дзы республикæйы мыхуыры фæрæзты минæвæрттæ, газеттæ, журналтæ æмæ чиныгкæсджытæ.

*Номер подготовлен К. Мамукаевым, А. Кодзати, М. Джусоевым,
кроме странички редактора, обзора событий месяца
и рубрик «Интервью», «Творчество молодых»,
«Выставка “Мах дуга”.*

* * *

Гл. редактор	О. Н. ХЕТАГУРОВА
Зам. гл. редактора	А. М. КОДЗАТИ
Шеф-редактор	И. А. КОДЗАТИ
Ред. отд. поэзии	М. А. ДЖУСОЕВ
Ред. отдела прозы	Е. К. МЕДОЕВА
Корректор	З. З. КАРАЦЕВА
Технический редактор	Н. М. ПРОВоторова
Дизайн	М. Т. БАГАЕВ

* * *

*Журналы равдыст «Къоста нывгæнджыты
сфæлдыстады» æрмæджытæ сты Тугъанты Махарбе-
джы номыл аивадон музей, Хетæгкаты Къостайы но-
мыл ирон литературæйы музей æмæ РЦИ-Аланийы
Нывгæнджыты цæдисы æварæнтæй.*

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.
Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

Учредитель и издатель:
Комитет по делам печати
и массовых коммуникаций РСО-Алания
362003. г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; [http:// www.mahdug.ru](http://www.mahdug.ru).
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора – 25-22-47;
шеф-редактор – 25-09-74; отдел поэзии, прозы – 25-50-52;
корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.

Подписано к печати 15.04.19. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 8,43.
Тираж 1000 экз. Заказ № 192. Цена свободная.
Выход из печати 26 апреля 2019 г.

Отпечатано в АО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом